

KARLOVA UNIVERZITA

FILOSOFICKÁ FAKULTA – KATEDRA PSYCHOLOGIE

DIPLOMOVÁ PRÁCE

MGR. MICHAELA SCHWABOVÁ

***PSYCHOSOCIÁLNÍ CHARAKTERISTIKY DĚTÍ,
KTERÉ SE DOPUSTILY NÁSILNÉ TRESTNÉ ČINNOSTI***

***THE PSYCHOSOCIAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN
WHO COMMITTED A VIOLENT CRIME***

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Ilona Gillernová, CSc.

2009

Zpracovala: Mgr. Michaela Schwabová

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

V Kladně dne 16. dubna 2009

.....

Mgr. Michaela Schwabová

ABSTRAKT

Tématem práce jsou psychosociální charakteristiky dětí mladších 15-ti let, které se dopouštějí násilné trestné činnosti, v daném případě především loupeží, ale také vraždy či úmyslného ublížení na zdraví nebo vydírání. Za násilnou trestnou činnost je považována veškerá činnost sankcionovaná trestním zákonem, pokud je pro její spáchání třeba užít násilí nebo jeho užitím alespoň hrozit. Důvodem pro zaměření pozornosti na děti mladší 15-ti let je skutečnost, že kombinace pubescentního jedince a násilného trestného činu je významně alarmující, vzbuzuje obavy z dalšího vývoje takové osoby. Užití násilí takové intenzity v tak nízkém věku může vypovídat především o výrazném narušení vývoje osobnosti a jeho socializace, tedy začleňování do společnosti a zvnitřňování společenských norem. Na druhou stranu je třeba zohlednit také poměrně velký „manipulační“ prostor pro usměrnění vývoje takového jedince žádoucím směrem, i když i zde existují limity. Dospívající jedinec je sice v procesu vývoje, do kterého lze cílenými intervencemi vstoupit, ale některé skutečnosti již nemusí jít zvrátit, především pokud mají původ např. v raném dětství a jsou zásadního charakteru. Cílem diplomové práce je zamyslet se nad faktory, které se mohou na násilných projevech dítěte podílet, a upozornit na rozdíly oproti běžnému působení těchto faktorů a standardnímu vývoji jedince, který je do společnosti řádně socializován a respektuje společenské, potažmo také zákonné, normy. Jaké charakteristiky jsou pro období pubescence příznačné? Co je u dospívajících mladších 15-ti let, kteří se projevují výrazně násilně, oproti většinové vrstevnické populaci jinak? Jaké jsou jejich dosavadní životní zkušenosti, které je formovaly do současné podoby? Lze mezi nimi najít některé společné charakteristiky? To jsou jen některé z otázek, na které se v diplomové práci pokusím odpovědět. Pouze na okraj je třeba dodat, že se domnívám, že násilné projevy jedinců jsou spíše než vrozenými dispozicemi výsledkem narušeného působení socializačních činitelů, i když si plně uvědomuji jejich vzájemnou interakci a podmíněnost.

KLÍČOVÁ SLOVA: pubescent, násilná trestná činnost, socializační činitelé, poruchy socializace

ABSTRACT

This diploma thesis deals with psychosocial characteristics of children under 15 who are engaged in violent criminal activity, in the present case particularly in robbery, but also in assault and battery or extortion. Violent criminal activity is considered to be any activity sanctioned by criminal law providing it is necessary to resort to or threaten violence in order to commit it. The reason why the author of this thesis focused on children under 15 is due to the fact that the combination of a pubescent individual and a violent criminal activity is highly alarming and raises concern about future development of such a person. Resorting to such intense violence at such a young age can indicate especially a serious disturbance in personality development and its socialization, i.e. the process of integrating people into society and interiorizing social norms. However, it is also necessary to take into consideration a relatively big space for “manipulating” an individual and guiding his/her development in a desirable way, although there are certain limits to it. Even though an adolescent individual is in the process of development, which can be influenced through targeted intervention, it may not be possible to reverse certain facts, especially if these originate e.g. in early childhood and are of fundamental nature. This diploma thesis aims at considering factors which can take part in violent behaviour of a child, and at pointing out differences from general impact of these factors and standard development of an individual who has been properly socialized and respects social as well as legal norms. What characteristics are typical of a pubescent stage? What is the difference between adolescent children under 15 who demonstrate considerably violent behaviour and the majority of their peers? What kind of life experience has formed their personality? Is it possible to find any common traits among them? These are only examples of questions the author of this thesis will attempt to find answers to. Last but not least, it is important to mention that the author believes violent behaviour of individuals to be the result of disturbed influence of socialization factors rather than manifestation of innate predispositions, although he is fully aware of their mutual interaction and interdependence.

KEY WORDS: pubescent children, violent criminal activity, socialisation factors, socialization failure

OBSAH:

I. NĚKOLIK SLOV NA ÚVOD	7
II. TEORETICKÁ ČÁST	10
1. VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ	10
1.1 Dítě jako pachatel trestné činnosti	10
1.2 Násilná trestná činnost	12
2. ZÁKLADNÍ SPECIFIKA VÝVOJOVÉHO OBDOBÍ PUBESCENCE	15
2.1 Biologické (pubertální) změny	16
2.2 Kognitivní vývoj – změny ve způsobu myšlení podle J. Piageta	18
2.3 Emocionální změny v pubescenci a vývoj sebehodnocení a sebepojetí	20
2.4 Oblast vztahů a vytváření vlastní identity	23
2.5 Morální vývoj	28
3. SOCIALIZACE A JEJÍ PORUCHY U DĚTÍ PÁCHAJÍCÍCH NÁSILNOU TRESTNOU ČINNOST	31
3.1 Význam rodiny a její vliv na vývoj jedince	32
3.2 Rodinné prostředí a násilné chování dospívajících	37
3.3 Význam vrstevnické skupiny v páchání násilné trestné činnosti	42
3.4 Význam školy v násilném chování dospívajících	46
4. NĚKTERÉ OSOBNOSTNÍ CHARAKTERISTIKY DĚTÍ PÁCHAJÍCÍCH NÁSILNOU TRESTNOU ČINNOST	48
4.1 Inteligence	53
5. PRÁVNÍ ÚPRAVA KRIMINALITY DĚTÍ	55
5.1 Věková hranice trestní odpovědnosti	55
5.2 Opatření, která lze dětem mladším 15-ti let uložit, a jejich výkon	58
5.3 Specifika soudního řízení ve věcech dětí mladších 15-ti let	60

6. SOUČASNÝ STAV KRIMINALITY DĚTÍ	62
III. EMPIRICKÁ ČÁST	
1. VÝZKUMNÝ PROJEKT A JEHO CÍLE	68
2. FORMULACE VÝZKUMNÝCH OTÁZEK	69
3. POPIS VÝZKUMNÉHO VZORKU	70
4. POPIS METODY	74
5. PŘÍPADOVÉ STUDIE	77
6. VÝSLEDKY – ZODPOVĚZENÍ VÝZKUMNÝCH OTÁZEK	96
7. DISKUSE	101
IV. NĚKOLIK SLOV NA ZÁVĚR...	104
V. POUŽITÁ LITERATURA	106

I. NĚKOLIK SLOV NA ÚVOD...

Čas od času rozvíří společenskou diskusi pobuřující a těžko pochopitelné sdělení masmédií typu: „Pět dětí naplánovalo vraždu stařenky“ či „Vrahem Barborky z Kmětiněvsi je dítě“ atd. Je to velmi oživující téma, na kterém se dle mého názoru většina lidí vzácně shodne: co z takových „lidí“ bude, když vraždí ještě jako „dětí“?! Ty jsou ztracení a není šance jejich scestný vývoj nijak pozitivně usměrnit... Často se ozývají hlasy navrhuující přísné tresty spojené se záračným nápadem, společností často vnímaným jako hledaný „všelék“, tedy snížením spodní hranice trestní odpovědnosti nejméně na čtrnáct let nebo klidně i níž... Jako by toto opatření mohlo vyřešit problém s narůstající agresivitou ve společnosti celkově, která se nutně odráží také v rostoucí agresivitě a brutalitě dětských delikventů!? Toto opatření je však politiky a veřejností vnímáno spíše jako ochrana společnosti před s beztrestností chladně kalkulujícími mladými násilníky. A co na to psychologové a psychiatři? Např. Petr Pöthe říká: *„Chladně uvažujících dětských vrahů či násilníků je minimum. Paušální stanovení nižší věkové hranice může poškodit děti, které jsou citově nezralé. Ve vývoji dětí jsou propastné rozdíly a stanovení obecné hranice odpovědnosti je z hlediska psychologie umělé. Optimální by byl individuální přístup, který může prokázat motivy činu i projev případné nastupující psychické choroby. Děti samy mohou být obětí zneužívání a týrání. To, o čem by se tedy mělo diskutovat, není hranice samotná, nýbrž otázka vytvoření speciálního výchovného centra, které by s takto narušenými dětmi pracovalo.“* (www.reflex.cz/Clanek17447.html, 2004 – vytištěno 14. 7. 2008) Mluví mi z duše. Podobně Karel Netík (In Hučín, 2004) upozorňuje na to, že násilná trestná činnost dětí není problémem současné doby. *„Mladí, tedy dětští vrazi nejsou nějakým módním výstřelkem či produktem konzumní společnosti nebo společnosti libující si v násilí, jak se nám snaží namluvit média a nejen ta. Kraft-Ebbing už v roce 1892 popisuje řadu případů vrahů mladších 15-ti let. U nás Knobloch v Lékařské kriminalistice v roce 1974 popisuje případ sexuálně motivované vraždy spáchané čtrnáctiletým chlapcem roku 1956. Domnívám se, že účinně zacházet s dětskou delikvencí lze beze změn trestního zákona.“* (Hučín, 2004, s. 24) Ve stejném zdroji je citován také názor Zdeňka Matějčka: *„Nemyslím si, že by snížení věkové hranice trestní odpovědnosti dětí samo o sobě něco vyřešilo. ... Jsou jiné možnosti, jak dítě „potrestat“ (tj. využít odstrašující funkce trestu), a nedělat to rozsudkem soudu.“* (Hučín, 2004, s. 24) Zdůrazňuje především to, aby ke každému bylo přistupováno individuálně.

Toto téma mě velmi oslovuje, ale zároveň doopravdy nevím, jak se s ním vypořádat. Často přemýšlím nad tím, co předchází takovému činu, nejen bezprostředně, ale co má takový mladý člověk za sebou, jaká je jeho dosavadní životní zkušenost? Představuji si jeho neexistující rodinné zázemí,

ošklivé a bolestivé zážitky apod., ale co když existují také jedinci, kteří se již od dětského věku vyvíjejí silně narušeně, a my nevíme proč? Vina nemusí být ani v rodinném prostředí ani třeba v ústavní výchově... Dokáží si představit, že právě před nimi je třeba společnost chránit spíše jejich izolací. Jinak se ale jistě shodneme v tom, že než řešit a působit na následky je efektivnější prevence, tj. zabývat se spíše potenciálními negativními či nevhodnými vlivy a příčinami a působit na ně. Měli bychom se naučit rozeznávat a vytvářet podmínky pro včasné rozeznávání vážných problémů v rodině a v citovém a morálním vývoji dítěte, v neposlední řadě se snažit také o změnu atmosféry ve společnosti... Zní to tak trochu nereálně? Možná.

Smyslem této diplomové práce je upozornit na některá specifika, která se týkají právě jednotlivců projevujících se výrazně násilně (oproti většinové společnosti) již od útlého dětského věku. Pokusím se najít jejich některé společné charakteristiky. Dle Jaroslava Žejdla, ředitele Výchovného ústavu v Boleticích u Děčína, kde bylo zřízeno v České republice ojedinělé, nejpřísnější oddělení pro děti s extrémními poruchami chování (tzv. EPCHO), mají tyto děti zhruba 80 – 90 % shodných znaků. „Jeden z těch velmi výrazných je, že jsou spíše průměrného a podprůměrného intelektu, téměř většina z nich má medicínskou diagnózu z oboru psychiatrie a neurologie, přičemž trpí i některými dalšími nemocemi jako jsou astma apod. Prakticky žádný z nich nemá úplnou rodinu, u většiny by se dala použít diagnostika rozvrácených. Většina pochází z rodin, které prožívají období sociální nedostačivosti a jsou to rodiny nízkopříjmové, po stránce materiálního vybavení nebývají na běžné úrovni.“ (<http://aktualne.centrum.cz/domaci/spolecnost/clanek.phtml?id=403107&online>, 18. 4. 2007 – vytištěno dne 14. 7. 2008) V této práci bych se zmíněnou problematikou chtěla zabývat komplexněji a podrobněji tak, abych čtenáře přiměla k zamyšlení. Ráda bych zdůraznila faktory, které jsou dle mého názoru zásadní, a to i z pohledu praxe a působení na takto se vyvíjející jedince. Cílem je pomoci čtenáři vytvořit si představu o celé věci a o její složitosti a významu. I přesto, že se (extrémně) brutálních činů, které nutně nemusí končit smrtí oběti, dopouští oproti většinové populaci jen mizivé procento dětí, neznamená to, že bychom se předmětnou problematikou neměli zabývat. Naopak. Stoupající tendenci ve výskytu takového jednání považuji za jeden z projevů nežádoucího společenského vývoje... K tomu se však ještě stručně vrátíme v jedné z následujících kapitol.

V této práci se budu nejprve zabývat vymezením základních pojmů, se kterými budu v celé diplomové práci pracovat, především tedy přiblížím zúžený pohled na dítě jako pachatele trestné činnosti a vůbec upřesním kriminologický pojem „násilná trestná činnost“. Pro ucelenější představu stručně popíši základní charakteristiky příslušného vývojového období (pubescence) a jeho specifika. Dále se již budu zabývat vlastním tématem práce – psychosociálními charakteristikami dětí páchajících násilnou trestnou činností. V tomto směru se budu věnovat jejich rodinnému zázemí a

důležitosti rodiny pro zdravý vývoj dítěte vůbec. Problematiku si také přiblížíme z pohledu širšího sociálního zázemí a jeho významu pro mladého člověka daného věku. Následně svou pozornost detailněji zaměřím na osobnost dítěte – pachatele násilné trestné činnosti. Zamyslím se nad tím, zda vůbec lze o takové osobnosti mluvit. Existují nějaké signifikantní znaky a charakteristiky odlišné od běžné populace mladých lidí příslušného věku? Uvedené kapitoly budou jádrem celé práce. Vzhledem k tomu, že předmět práce je významný také z pohledu právní úpravy, krátce se na něj podívám také z tohoto úhlu. Závěrem se pokusím zmapovat situaci v České republice – jaká zařízení pracují s těmito dětskými pachateli a jak je tato problematika zastoupena ve společnosti? V této souvislosti se stručně zmíním o některých specifikách páčání trestné činnosti dětmi. Empirická část bude tvořena především kazuistikami zpracovanými tak, aby se daly vzájemně porovnat a bylo z nich možné vyvodit případné opakující se faktory, které si však nemohou dělat ambice na všeobecnou platnost. Myslím, že tímto jsem vše, co jsem chtěla na úvod říci, vyčerpala, a nyní směle do práce...

II. TEORETICKÁ ČÁST

1. VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ

1.1 DÍTĚ JAKO PACHATEL TRESTNÉ ČINNOSTI

Tématem této diplomové práce je, jak její název napovídá, problematika dětí páchajících násilnou trestnou činností a jejich psychosociální charakteristiky. Předpokladem bližšího „prozkoumání“ této oblasti je však bezpochyby vymezení dvou stěžejních pojmů této práce, a to „dítě jako pachatel trestné činnosti“ a „násilná trestná činnost“. Začneme prvním z nich.

Na dítě, které se dopouští trestné činnosti, je možné pohlížet z různých úhlů a z hlediska různých vědních disciplin. Jistě, především z pohledu psychologie, ale za přínosný a v různé míře zásadní a neoddělitelný považují také pohled kriminologie, penologie, sociologie či práva, ekonomie apod. S ohledem na potřeby diplomové práce a účel této kapitoly, potažmo také vzhledem ke své kvalifikaci, zaměřím svou pozornost na dítě jako na pachatele násilné trestné činnosti z hlediska psychologie a rovněž z hlediska právní úpravy, ať už platné či zamýšlené, která je v tomto případě úzce propojena především s kriminologickými poznatky. Oba zmíněné přístupy upřednostňují odlišné charakteristiky dané problematiky a také s ní jinak zachází a reagují na ni.

Smyslem právní úpravy, a tedy také trestního práva, je celospolečenské působení na jednání lidí a snaha o jeho regulaci žádoucím směrem. Extrémně násilně se projevující dospívající populace je vnímána jako výrazně alarmující, hledají se plošně využitelné prostředky pro eliminaci takového jednání a diskutují se různé varianty, jak daného cíle dosáhnout. Není zde sporu o tom, že oproti násilné kriminalitě dospělých osob vykazuje násilné chování tzv. „nezletilců“ výrazná specifika. S ohledem na tuto skutečnost byla přijata odlišná právní úprava pro trestní řízení vedené proti dětem mladším patnácti let a mladistvým ve věku od 15-ti do 18-ti let a částečně jiný systém použitelných sankcí, kdy je upřednostňována především jejich výchovná funkce oproti dospělým pachatelům a zdůrazňované represivní funkce trestu. Je tak brán zřetel na nízký věk pachatele a větší možnost zasáhnout do jeho vývoje a usměrnit jej žádoucím směrem. Z čistě psychologického pohledu se jistě velmi absurdně a poněkud neobratně jeví stanovení striktní věkové hranice, se kterou je spojen počátek trestní odpovědnosti. Podle platné právní úpravy totiž dospívající mladší patnácti let nemůže být trestně stíhán a tedy ani potrestán za protiprávní jednání, které jinak vykazuje znaky trestného

činu. Pokud se však takový dospívající dopustí trestné činnosti minimálně jeden den po svých patnáctých narozeninách, za své jednání zásadně trestně odpovědný je, alespoň částečně, a lze mu rovněž uložit případný trest. Co se však může dosažením patnácti let změnit? Lze paušálně říci, že každý minimálně patnáctiletý jedinec si uvědomuje důsledky svého chování a dokáže se v souvislosti s posouzením situace svého protiprávního jednání zdržet? Vždyť základní premisou psychologie je *individuální přístup*!

Psychologický pohled na danou problematiku je, jak bylo naznačeno, odlišný. Předmětnou rozdílnost lze prezentovat již na příslušné terminologii – pro právní úpravu je typické užití pojmu „dětský pachatel násilné trestné činnosti“ oproti psychologickému pojmosloví „dítě jako pachatel násilné trestné činnosti“. Pro vnímavého čtenáře je z uvedeného rozdíl jistě dobře patrný. Zájem trestněprávní úpravy vzbuzuje až případný pachatel, tedy jedinec dopouštějící se trestné činnosti. Dětský pachatel je zkoumán jako podmnožina všech pachatelů, odlišující se od ostatních nízkým věkem, kdy s touto skutečností jsou spojena další specifika. Oproti tomu psychologie se zabývá především dítětem, jeho vývojem tělesným, psychickým a sociálním, jeho potřebami, a na takové základně studuje rovněž dítě vykazující různé znaky sociální patologie – tedy např. takové, které se chová násilně a kriminálně. Psychologie svou pozornost zaměřuje na konkrétního jedince a na práci s ním. Zabývá se situačními a osobnostními faktory, které dospívajícího dovedly až ke spáchání konkrétního násilného jednání, na které je třeba pružně reagovat a působit na jedince tak, aby se dalšího takového jednání vyvaroval. Podstatou však je, že toto působení na dospívajícího by mu mělo být „ušito na míru“, se znalostí všech podstatných okolností a charakteristik.

Oba přístupy tedy mají společný cíl – působit na dospívajícího tak, aby v započatém patologickém vývoji dále nepokračoval, jen při jeho dosahování užívají jiné metody a vycházejí z odlišných východisek. I přesto, že smyslem této práce je psychologické prozkoumání problematiky dětí páchajících násilnou trestnou činnost, jistě se v některých případech právní úpravy dotknu včetně některých kriminologických poznatků. Již při vymezení pojmu **„dítě jako pachatel násilné trestné činnosti“** vycházím především z trestněprávní úpravy, když za něj považuji **takového dospívajícího jedince ve věku od zhruba 11 až 12 let do 15 let, který se dopustil závažného násilného protiprávního jednání, které by v případě, že by se jej dopustil ve vyšším věku, bylo považováno za trestný čin a mohl by mu být uložen případný trest.** Důvodem pro takové vymezení v podstatě psychologické terminologie je především skutečnost, že jedinci v předmětném věkovém období bývají velmi radikální ve svých projevech a vymezují se vůči společenským normám, které se někdy zdráhají přijmout za své a respektovat. Jejich jednání tak může působit agresivně a násilně, ale dle mého názoru nelze některé takové projevy vzhledem k charakteristikám vývojového období

pubescence přeceňovat. Chci se tak zabývat takovými jedinci, kteří se dopustili násilného jednání takové intenzity, že by jej bylo možné, v případě splnění podmínky věku, považovat za trestný čin, tedy čin překračující hranici stanovené společenské nebezpečnosti, vybočující z širokého pásma společensky přijatelného chování. Splnění této objektivní podmínky pomáhá jasně profilovat pro mě žádoucí skupinu osob. Další významnou charakteristikou předmětné problematiky je, jak jsem naznačila výše, že jedinec není do 15-ti let trestně odpovědný a často si toho je vědom. V některých případech této skutečnosti i zneužívá, či je z tohoto důvodu svým okolím využíván. Z pohledu „správného“ výchovného přístupu jistě nepůsobí „vědomí beztrestnosti“, s ohledem na usměrnění dalšího patologického vývoje, vhodně. Za zásadní výhodu uvedeného vymezení pojmu považuji dále možnost uvádět případné statistické údaje, na základě kterých si čtenář může vytvořit alespoň hrubou představu o zastoupení předmětného fenoménu ve společnosti, a usnadňuje také porovnání s dalšími údaji. Pro to je však třeba respektovat kriminologická vymezení. V neposlední řadě považuji za významný extrémně nízký věk, ve kterém se dospívající dopouští násilného protiprávního jednání. Zmíněné věkové období se kryje s obdobím pubescence či rané a částečně střední adolescence podle toho, z pohledu jakého autora se na tuto problematiku díváme. Jaké dovednosti a schopnosti jsou s tímto věkovým obdobím obvykle spojeny? Jedinec daného věku si je jistě vědom toho, že např. násilné usmrcení jiného není obvyklým způsobem řešení vzniklé situace... K této otázce se však blíže dostaneme v následující kapitole, která se zabývá právě charakteristikou zmíněného období obecně, z pohledu vývojové psychologie.

1.2 NÁSILNÁ TRESTNÁ ČINNOST

S pojmem násilné trestné činnosti bývá často spojena představa použití násilí, agrese či agresivní jednání nebo osobnost. Kuchta, Válková (2005) konstatují, že pojem násilné trestné činnosti se užívá v právních a souvisejících disciplínách, zejména v kriminalistice a kriminologii. Oproti tomu *„vědy o chování užívají pojmů agrese, agresivní chování, příp. násilí, násilné chování.“* (Kuchta, Válková, 2005, s. 379) I přes to, že na první pohled vypadá pojmosloví jako násilná trestná činnost, násilí či agrese zcela srozumitelně a jasně, neexistuje pro ně jednotná definice a lze dojít ke zjištění, že při jejich vymezení je možné zdůrazňovat různé aspekty této problematiky a dospět k naprosto odlišným pojetím. Např. Levi (1996) upozorňuje na to, že podle toho, jak budeme pojem „násilná trestná činnost“ konstruovat, můžeme dospět k velkým rozdílům také při jeho vysvětlování a hledání příčin. Lze pod něj podřadit třeba pouze takové kriminalizované jednání, jehož primárním účelem je úmyslné užití násilí, jako je tomu v případě některých vražd či těžkého ublížení na zdraví. Co však dělat s jednáním, které je primárně motivováno ziskem, ať už majetkovým nebo sexuální potřebou, a je při něm užito násilí? A co např. s bezohlednými řidiči, kteří svým jednáním způsobí smrtelnou

dopravní nehodu? A co s jednáním, které „pouze“ evokuje strach z násilí bez jeho faktického užití? A to jsme se zatím vůbec nepodívali na pojmy agrese a násilí, které je pro tento účel třeba také vymezit...

Dle Čermáka (1998), který o **agresi** napsal celou monografii, je povaha definice agrese určována orientací autora. Tuto skutečnost dokládá velkým množstvím různých definic různých autorů, které se shodují pouze v tom, že existují různé aspekty agrese. I přes tyto rozpory ve vymezení pojmů dospěl k jakési pracovní definici, základní definiční kostře agrese, se kterou v monografii pracuje a která mě velmi oslovila. *„Lidskou agresi je možné definovat jako záměrné jednání, jehož cílem je ublížit jinému člověku.“* (Čermák, 1998, s. 14) Lze pod ni zahrnout jak různé formy fyzického ublížení, tak psychická a emocionální zranění jako zastrašování, vyhrožování, zostuzování apod. Kuchta, Válková (2005) dále zdůrazňují, že kromě jiného lze rozlišovat mezi užším a širším pojetím agrese, do které lze zahrnout také určitý konstruktivní prvek. Z agrese bývá někdy vyčleňován jako samostatná subkategorie pojem **násilí** jako *„záměrný pokus fyzicky někomu ublížit.“* (např. Breakwellová, 1997. In Čermák, 1998) Rozdíl však není v důrazu na „fyzické“, ale v tom, že *„agrese představuje motivační zdroj násilí, kdežto násilí může být jen jedním z projevů agrese v chování.“* (Čermák, 1998, s. 12) Dalšími souvisejícími pojmy, o kterých se jen okrajově zmíníme, je agresivita a hostilita. **Agresivita** je v nejširším slova smyslu pojímána jako dispozice k agresivnímu jednání, tedy určitý rys či vlastnost osobnosti. **Hostilita** je *„vymezována jako negativní postoj k jedinci nebo k více lidem.“* (např. Berkowitz, 1993. In Čermák, 1998, s. 13)

Vzhledem k zaměření práce je však třeba dále rozlišovat mezi „prostou“ agresí a **kriminální agresi**. Jak zdůrazňuje Kuchta, Válková (2005, s. 382), *„ne každé agresivní chování překračuje společenské normy a ne každé agresivní chování je postihováno trestním zákonem.“* S ohledem na výše uvedené poznatky tak lze kriminální agresi vymezit jako *„chování subjektu, které ohrožuje nebo porušuje zájmy chráněné trestním právem, při němž subjekt užívá fyzické síly nebo hrozby fyzickou silou, často s cílem poškodit nebo destruovat objekt činnosti.“* (Netík, 1991, s. 28) V této souvislosti je však třeba upozornit na skutečnost, že v případě kriminální agrese není třeba, aby bylo primárním záměrem jednání obět poškodit. Jednání je často motivováno např. majetkovým prospěchem, kdy pro jeho dosažení je jako jeden z prostředků použito také násilí. Kriminální agresi lze rozlišovat na chladnou či instrumentální a afektivní nebo expresivní (Kuchta, Válková, 2005). Každá z nich má své charakteristické znaky, pro jejichž studium odkazují na příslušnou literaturu (např. Kuchta, Válková, 2005).

Postupně jsme se dostali k definici druhého stěžejního pojmu této diplomové práce, a to **„násilné trestné činnosti“**. Rovněž tento pojem nebývá v literatuře vymezován jednotně a lze rozlišovat mezi jeho širším a užším pojetím. Pro účely této práce rozumějme násilnou trestnou činností **„útok na fyzickou nebo psychickou integritu člověka ve smyslu úmyslného užití fyzického násilí, resp. pohrůžky násilím, vůči jiné osobě.“** (Matiaško, 2008, s. 216) Ve statistikách ministerstva vnitra bývají do této kategorie řazeny různé trestné činy, mezi kterými jsou nejvýznamnější trestný čin vraždy, loupeže, úmyslného ublížení na zdraví a vydírání. S dalšími trestnými činy se v této práci nesetkáme. Jednání, které lze pod uvedené skutkové podstaty trestných činů podřadit, si uvedeme v empirické části při popisu projektu a výběru vzorku.

2. ZÁKLADNÍ SPECIFIKA VÝVOJOVÉHO OBDOBÍ PUBESCENCE

Smyslem této kapitoly je začlenit poznatky o dětech páchajících násilnou trestnou činností do širšího rámce, který je společný všem jedincům příslušného věku. Jejím záměrem je pomoci čtenáři uvědomit si, jaké schopnosti a dovednosti může obecně od „děti“ pubescentního věku očekávat, a přiblížit, co se v dospívajících děje, jak se mění jejich tělesné schéma, prožívání, vnímání reality, autority a vrstevnické skupiny. Cílem je vytvořit základnu pro úžejí zaměřené informace, která umožní případné srovnání a zdůraznění odlišností a specifik kriminálně se projevující subkultury dospívajících.

Terminologie označující předmětné věkové období není jednotná. Shoda panuje v tom, že období od zhruba 11 let věku do 20 (někdy do 22) let se označuje jako **dospívání**, které lze považovat za přechodový stupeň mezi dětstvím a dospělostí. Období dospívání lze dále členit. A zde se dostáváme k bodu, od kterého se lze setkat s různými přístupy. Langmeier, Krejčířová (2006) podobně jako Vágnerová (2000) rozlišují **období pubescence** (zhruba od 11 do 15 let) a **období adolescence** (zhruba od 15 do 22 let, či do 20 let s určitou individuální variabilitou dle Vágnerové, 2000). Období pubescence Langmeier, Krejčířová (2006) ještě dále dělí na *fázi prepuberty* (nebo *první pubertální fázi* – zhruba od 11 do 13 let), která začíná prvními známkami pohlavního dospívání, zejména výskytem prvních sekundárních pohlavních znaků, a končí nástupem menarché u dívek, resp. první emisí semene (tzv. noční polucí) u chlapců. *Fáze vlastní puberty* (nebo *druhá pubertální fáze* – zhruba od 13 do 15 let) nastupuje po dokončení prepuberty a trvá do dosažení plné reprodukční schopnosti. Odlišný přístup preferuje Macek (2003), který, vzhledem ke značné diferencovanosti předmětného období a velkého množství probíhajících biologických, psychických a sociálních změn, člení adolescenci na ranou, střední a pozdní. Pro období **časná adolescence** (zhruba od 10 až 11 let do 13 let) jsou charakteristické biologické a fyzické změny spočívající v nastartování pohlavního dozrávání, případně i jeho dokončení. Toto dozrávání však může být dokončeno až v období **střední adolescence** datované zhruba od 14 do 16 let, které je v psychologickém slova smyslu obdobím hledání osobní identity, tj. vlastní jedinečnosti a autentičnosti. Poslední, období **pozdní adolescence** (obvykle od 17 do 20 let či později) je fáze, která nejvíce explicitně směřuje k dospělosti. I přes terminologické odlišnosti lze spolehlivě nalézt shodné momenty obou pojetí.

Období dospívání lze považovat za zcela samostatné životní období. „*Dospívající se začínají lišit jak od dětí tak od dospělých, vytvářejí si zvláštní znaky i specifickou subkulturu s odlišným*

vyjadřováním, oblečením a úpravou, někdy zakládají i zvláštní neformální či formální seskupení.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 146) Tento trend je zřetelněji pozorovatelný již od konce 19. století. Období dospívání je v současné době vnímáno jako určité moratorium. Experimentování adolescentů je poskytována společenská tolerance a prostor. Tato skutečnost však dle Havrdové, Wolfa (1989. In Macek, 2003) může mít i své negativní aspekty. *„Určitá separace života mládeže od světa dospělých a „vymezení“ zcela specifického prostoru může vést k pocitům nepříjetí a k tomu, že se dospívající cítí značně omezení ve svém vlivu na širší společnost. Nekonečné čekání na dospělou zodpovědnost tak někdy vede k orientaci na hédonistické užívání přítomnosti, ke ztrátě pocitů vlivu a k nudě.“* (Macek, 2003, s. 40) Uvedené lze rovněž považovat za jednu z možných příčin experimentování některých dospívajících s pácháním trestné činnosti.

Základními celkovými charakteristikami období dospívání je především nevyrovnanost a konfliktnost, takže se o něm někdy hovoří jako o tzv. fázi druhého vzdoru (např. Bühlerová; Hetzerová). Nickel (1975. In Langmeier, Krejčířová, 2006) dává uvedené do vztahu s **nejistotou dospívajícího** – *„nejistotou o současném a zejména budoucím postavení mezi lidmi a nejistotou o úkolech a očekávaných požadavcích.“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 148) S podobným přístupem se lze rovněž setkat u Vágnerové (2000), která příslovečný radikalismus pubescentů, jejich nechuť ke kompromisům a korekcím považuje právě za obranu proti této nejistotě. S uvedeným souvisí rovněž zvýšená kritičnost pubescentů, zaměřená jednak ven vůči ostatním lidem a ale také dovnitř vůči sobě.

Vývojové změny probíhající v pubescenci lze podle většiny autorů klasifikovat na biologické, kognitivní, emocionální a psychosociální (např. Petersen, 1987; Seifert, Hoffnung, 1991. In Macek, 2003). Jak si však ukážeme dále, jsou tyto vzájemně provázány.

2.1 BIOLOGICKÉ (PUBERTÁLNÍ) ZMĚNY

*„Primární změny, které uvádějí dítě do adolescence, se týkají podle většiny autorů **změn hormonálních**.“* (Macek, 2003, s. 43) Pubertální změny, které jsou zpočátku jen málo postřehnutelné, se obvykle popisují v pěti vývojových stádiích, ale dle mého názoru pro naše účely postačí pouhé tvrzení, že pátým stádiem je jak u dívek, tak u chlapců plně dokončen vývoj sekundárních pohlavních znaků. Ukazuje se, že pubertální změny jsou univerzální, pozorovatelné v různých společnostech a kulturách. Na jejich načasování se podílejí takové faktory jako socioekonomický status, výživa či systém zdravotní péče.

Probíhající tělesná proměna může být různě subjektivně prožívána. Prakticky vždy však vede ke ztrátě sebejistoty, zásadní a zjevná proměna může v krajním případě dokonce stimulovat pocit ohrožení integrity vlastního já. (Vágnerová, 2000) Orientace ve změněném tělovém schématu a přijetí nové identity je proces, který určitou dobu trvá. *„Tělové schéma je sociálním reprezentantem vlastní osobnosti. Je první informací, kterou o jedinci jakýkoliv sociální partner dostává. Změna dětského těla je tudíž zcela samozřejmě doprovázena i změnou chování lidí, s nimiž je pubescent v kontaktu.“* (Vágnerová, 2000, s. 211 – 212) Je zřejmé, že nejvýznamnější je hodnocení těmi osobami, které dospívající považuje za důležité. Nelze ale opomenout rovněž instituce, média, kulturu, umění, průmysl apod., které se pubertou zabývají jako fenoménem a zpětně se stávají obsahem reflexe a sebereflexe adolescentů.

V souvislosti s probíhajícími změnami dospívající reflektují jednak jejich kvalitu a kvantitu (tzv. *pubertal status*), a jednak načasování těchto změn, zejména ve srovnání s vrstevníky (tzv. *pubertal timing*) (Macek, 2003). Zmíněná reflexe má své kulturní rozdíly a specifika. V našich společenských podmínkách však obecně platí, že vědomí vlastních pubertálních změn má větší vliv na sebehodnocení u dívek než u chlapců. *„Dívky také vnímají pubertu a dospívání ve větší míře než chlapci jako restriktivní zásah do svého života (omezení v souvislosti s menstruací, podíl na „ženských pracích“ doma, zvýšená kontrola ze strany rodičů atd.). Chlapci vnímají pubertální změny u sebe samých většinou pozitivně (růst svalové hmoty, síly, výkonu apod.) a také změna statusu jim přináší často více výhod než omezení.“* (Macek, 2003, s. 45) Co se týče reflexe tzv. *pubertal timingu*, nejsou dostupné poznatky v této oblasti zcela jednotné. Většinové stanovisko je takové, že pokud adolescent dospívá časněji, je to spíše výhoda pro chlapce než pro dívky. Ve společnosti vrstevníků mají s ohledem na preferenci vzhledu a fyzické síly lepší sociální status a rovněž jejich sebehodnocení je ve srovnání s vrstevníky vyšší.

V souvislosti s tématem pubertálních změn je třeba se také stručně zmínit o problematice tzv. **sekulární akcelera**ce, trendu zrychlování růstu, váhy a pohlavního dospívání pubescentů v posledních sto letech. Dle Seiferta, Hoffnunga (1991. In Macek, 2003) *„souvisí se změnou výživy, se snížením výskytu tradičních dětských nemocí, s míšením různých ras a národností a s celkovou změnou životního stylu.“* (Macek, 2003, s. 44 – poznámka pod čarou) Výzkumy z posledních let však ukazují, že se zmíněné zrychlení spíše začíná zastavovat – u pohlavního dospívání sledovaného prostřednictvím nástupu menarche u dívek se tak již stalo, což pravděpodobně s předstihem signalizuje také stagnaci růstu do výšky (Prokopec, Dutková, Vagnerová, 1988. In Langmeier, Krejčířová, 2006). Nejednoznačně zodpovězenou otázkou v této souvislosti však zůstává, zda s sebou sekulární akcelera

Langmeiera, Krejčířové (2006) se v literatuře můžeme setkat se dvěma zcela rozdílnými stanovisky. Podle prvního je somatická akcelerace provázena spíše opožděním psychického vývoje, podle druhého je akcelerace v obou oblastech paralelní. Spíše je však preferována varianta druhá, což znamená, že sekulární akcelerace přinesla rychlejší začátek tělesného i duševního dospívání a současně umožnila delší dobu pro dokončení plného rozvoje všech potenci. Dospívání se tak rozšiřuje oběma směry – ***zkracuje se doba dětství a oddaluje nástup plné dospělosti***.

2.2 KOGNITIVNÍ VÝVOJ - ZMĚNY VE ZPŮSOBU MYŠLENÍ PODLE J. PIAGETA

Jean Piaget se zabýval ontogenetickým vývojem z pohledu vývoje myšlení. Rozlišil několik stádií, kdy posledním je ***období formálních operací*** příznačné pro jednotlivce ve věku od 11-ti až 12-ti let do 14-ti až 15-ti let. Dosažení úrovně formálních operací považuje za nutnou podmínku pro změny a vývoj probíhající v adolescenci. Předmětná kvalitativní přeměna myšlení dle jeho tvrzení *„umožňuje jedinci pracovat s hypotézami a usuzovat o výrocích bez přímé souvislosti s konkrétním reálným konstatováním“* (Piaget, Inhelderová, 2001, s. 107). *„Před jedenáctým až dvanáctým rokem dovede dítě sice logicky třídit, srovnávat a řadit různé konkrétní věci a dovede ze soudů o konkrétních věcech vyvozovat logické závěry, ale selhává, když má uvažovat o něčem, co si nelze přímo představit, co je jen možné, fiktivní.“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 149) Významnou změnou v tomto období je dle Piageta, Inhelderové (2001) to, že subjekt dokáže rozlišovat mezi formou a obsahem, což je počátkem hypoteticko-deduktivního neboli formálního, formálně abstraktního myšlení, které je předpokladem pochopení látky mnoha vyučovacích předmětů, ale i základem každé vědecké práce či organizace moderní společnosti.

Langmeier, Krejčířová (2006) velmi přehledně a srozumitelně shrnuli hlavní pokroky, ke kterým vlivem změny myšlení dochází. Dospívající je schopen pracovat s abstraktnějšími a obecnějšími pojmy, které jsou vzdáleny od bezprostřední smyslové zkušenosti. V souvislosti s řešením problémů zvažuje možné alternativní způsoby, které zkouší a hodnotí. Vytváří si tak hypotézy, které případně dále ověřuje. Dospívající je schopen vytvářet domněnky, a to jak pouze možné tak také fiktivní až fantastické, které jsou dále srovnávány jen prostřednictvím přemýšlení. Sleduje spíše formu myšlenkového úsudku a dovede odhlédnout od jeho konkrétního obsahu – logické operace může aplikovat nezávisle na obsahu tvrzení. Myšlenky různě kombinuje a integruje. Systém formálních operací je tedy *„systém druhého řádu v tom smyslu, že se konkrétní operace samy berou znovu za objekt dalších operací, tj. vyvozují se soudy o soudech, myslí se o myšlení.“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 149) Mussen (1969. In Langmeier, Krejčířová, 2006) uvádí tento příklad úvahy dospívajícího: *„Zpozoroval jsem, jak přemýšlím o své budoucnosti, potom jsem začal přemýšlet o tom,*

proč jsem přemýšlel o své budoucnosti, konečně jsem myslel na to, čím to je, že jsem začal přemýšlet o tom, jak myslím na svou budoucnost.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 151)

Zpočátku je tento kvalitativně odlišný způsob myšlení zkoušen a procvičován prostřednictvím experimentování s úvahami. Nenastává najednou a bez přípravy, ani ve všech ohledech stejně pravidelně – dospívající může být schopen myslet v některých případech formálně a v jiných je stále ještě vázán na konkrétní obsahy. Rozdíly jsou tedy jednak interindividuální a jednak intraindividuální, mají původ ve vrozených dispozicích, ale také v dřívější i současné příležitosti k řešení různých problémů. Svého vrcholu dosahuje stadium formálních operací zpravidla kolem 15-ti let.

Kvalitativní změna myšlení má rovněž vliv na postoj dospívajícího k celému světu a zejména k lidem. *„Zatímco dítě v mladším školním věku bralo svět realisticky a střízlivě – takový, jaký je – dospívající nyní srovnává existující a přítomné poměry s tím, co by mohlo nebo mělo být, tedy se stavem, který si jako ideál vytvoří ve své mysli. Odtud plyne jeho častá kritičnost a nespokojenost, zklamání, nejasné toužení a třeba i vystupňovaný pesimismus.“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 152) Na druhou stranu však dospívající prozatím nemá dostatek zkušeností, což zvýšenou kritičnost jen podporuje. Vágnerová (2000) dále v této souvislosti zdůrazňuje, že se schopností dospívajícího zobecnit principy fungování okolního světa a společnosti, jejich pochopení a přijetí, u něj také vzniká potřeba, aby se lidé podle zmíněných principů a pravidel řídili, a to pokud možno za všech okolností. Je to pro něj zdrojem jistoty. Příznačný radikalismus dospívajícího může být také obranou proti nejasnosti a mnohoznačnosti.

Vzhledem k uvedenému a především s ohledem na schopnost dospívajícího pohlížet také na sebe a na svůj život, na své pocity a myšlenky jakoby z vnějšku, z odstupu, analyzovat je a kriticky posuzovat, tedy schopnost reflektovat sebe jako subjekt vlastního myšlení, lze v souvislosti s obdobím pubescence hovořit o **přirozeném zvýšeném egocentrismu**, který je podmínkou dalšího vývoje. Nové zaměření pozornosti na své cítění, myšlení a jednání je důležitým znakem dospívání vůbec. Zmíněný egocentrismus se dle Elkinda (1984. In Vágnerová, 2000) může projevovat několika různými způsoby. Pubescenti bývají především hyperkritičtí – z různých možností si často vyberou jednu, kterou považují za ideální a tedy jednoznačnou, a odmítají o ní pochybovat či akceptovat nějaký kompromis. Pubescent má dále sklon polemizovat, což je v souladu s potřebou procvičit si své intelektové kompetence. Dospívající je často přesvědčen, že jeho argumenty jsou jasné a každý je proto musí chápat. *„Odlišný názor ve svém radikalismu chápe jako důsledek omezenosti komunikačního partnera.“* (Vágnerová, 2000, s. 220) Dle Elkinda (1984. In Vágnerová, 2000) je pro období pubescence dále příznačný klam, že myšlenky, pocity a zkušenosti konkrétního dospívajícího

jsou zcela výjimečné, že přemýšlí jinak než ostatní. „*Mnoho dospívajících si, dokonce ještě v adolescenci, myslí, že jejich výjimečnost vytváří imunitu k běžným ohrožením.*“ (Vágnerová, 2000, s. 220) Takové přesvědčení může vést k rozmanitému sebedestruktivnímu chování spojenému s pocitem „mně se přeci nemůže nic stát“. Na druhé straně však tento přístup vytváří obranu před možným negativním působením prožívaných nejistot. Posledním projevem zvýšeného egocentrismu, o kterém se Elkind (1984. In Vágnerová, 2000) zmiňuje, je určitá forma vztahovačnosti. V této souvislosti lze dokonce hovořit o iluzi „imaginárního publika“, které neustále sleduje chování dospívajícího. Jedná se však spíše o projev nezralého a nevyrovnaného sebevědomí, které s pokračujícím vývojem zmizí.

Macek (2003) rovněž zmiňuje praktické důsledky nově nabyté schopnosti formálního myšlení a to, „*že se zvyšuje schopnost uvažovat o aktuálních možnostech, variantách řešení jednotlivých problémů a také vědomí kompetence a efektivnosti při řešení problémů. To přispívá k pocitům vlastní autonomie a hodnoty. Z obsahového hlediska se rozšiřuje horizont myšlení a poznávání zejména ve vztahu k vlastní budoucnosti, ale i přítomnost a minulost nabývají na novém významu.*“ (Macek, 2003, s. 47) Změna hodnocení časové dimenze se opět odrazí v celkovém přístupu ke světu i k sobě samému. Dle Vágnerové (2000) se tato schopnost promítá i do základních psychických potřeb dospívajícího, kdy především potřeba otevřené budoucnosti nyní nabývá smysl. Kvalitativní změnou myšlení je umožněn přesah konkrétní reality, objevuje se schopnost plánování, formulují se možnosti v podobě nadějí apod. Budoucnost dospívajícího se stává objektem jeho zájmu, je spojena s různým očekáváním. Je prezentována jako přijatelná či naopak jako nejistá a ohrožující, každopádně bývá spojena s potřebou rozvoje nové identity. Na budoucnost se také rozšiřuje i potřeba seberealizace.

Langmeier, Krejčířová (2006) dále zdůrazňují, že nástup formálních operací umožňuje také nový způsob morálního hodnocení. To, vývoj sebepojetí a rozvoj identity bude náplní dalších subkapitol této kapitoly.

2.3 EMOCIONÁLNÍ ZMĚNY V PUBESCENCI A VÝVOJ SEBEHODNOCENÍ A SEBEPOJETÍ

Tělesné změny v dospívání jsou podmíněny, jak již bylo zmíněno výše, proměnou hormonálních funkcí, které s sebou přinášejí větší či menší kolísavost emočního ladění a tendenci reagovat přecitlivěle i na běžné podněty (Vágnerová, 2000). Ztrácí se předchozí citová jistota a stabilita. Předmětné věkové období bývá doprovázeno emoční nestabilitou, častými a nápadnými změnami nálad, zejména směrem k negativním rozladám, impulzivitou jednání a nedostatečným sebeovládáním, nestálostí a nepředvídatelností reakcí a postojů. „*Obtíže při koncentraci pozornosti*

spojené s emoční nestálostí ztěžují soustavné učení a nezřídka dochází k výkyvům ve školním prospěchu. ... Navíc k tomu přistupuje zvýšená unavitelnost, střídání ochablosti a apatičnosti s krátkými fázemi vystupňované aktivity. Tento stav mohou doprovázet rovněž drobné neurovegetativní poruchy, zhoršení spánku nebo poruchy chuti k jídlu. Mnozí dospívající jakoby sami nerozuměli těmto svým projevům – úzkostlivě pozorují své niterné stavy a stále více přemýšlejí o svých vnitřních konfliktech, utíkají se do svého soukromého citového světa nebo do vystupňovaného denního snění, které je odvádí ještě dále od reality.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 147)

Podobně také Vágnerová (2000) zdůrazňuje, že změnou typickou pro období dospívání je větší uzavřenost, která se projevuje rovněž nechutí vyjadřovat své city navenek. *„Ubývá infantilní citové bezprostřednosti a otevřenosti, dospívající považuje svoje pocity za intimní součást vlastní osobnosti a není je ochoten sdílet s kýmkoliv. ... Pubescent věnuje svým pocitům a prožitkům větší pozornost než dříve, stává se více introvertovaným.“ (Vágnerová, 2000, s. 215)*

Lze shrnout, že emoční reakce pubescenta jsou ve srovnání s minulým obdobím nápadnější a ve vztahu k vyvolávajícím podnětům se mohou zdát nepřiměřené. Kromě intenzity se však „... také rozšiřuje akční radius emocionální odezvy na jednotlivé podněty. Citové zážitky se diferencují, přibývá vyšších citů. Narůstání druhů a odstínů emocí a citů vede rovněž k integraci do větších celků, které se stabilizují v rámci dílčích systémů vyvíjející se osobnosti. Zvyšuje se také schopnost odpovídat selektivně na určité podněty a schopnost desenzibilizace na některé druhy podnětů, které adolescenta excitovaly v dětství.“ (Macek, 2003, s. 47)

Uvedené může vzbuzovat dojem, že průběh pubescence je nutně emocionálně bouřlivý a dramatický, ale novější výzkumy tuto skutečnost nepotvrzují. Emocionální prožívání je ovlivněno především individuálně typologickými rozdíly, které téměř vždy převládají nad věkovými (Kon, 1986. In Macek, 2003). Nezastupitelný význam mají také kulturní a sociální faktory, způsob a styl výchovy. Z přehledové studie Petersonové (1988. In Macek, 2003) vyplývá, že problematický průběh daného věkového období je výrazně častější u těch dospívajících, kteří vykazovali emoční labilitu již v dětství, a emoční problémy je pak provází i v dalších obdobích vývoje. Tento poznatek platí ve větší míře pro chlapce než pro dívky, a to z toho důvodu, že dívky ve srovnání s chlapci častěji poprvé manifestují psychické obtíže právě až v období pubescence. *„Z transkulturních srovnání dále vyplývá, že v moderních (industriálních a demokratických) společnostech je počet adolescentů, kteří procházejí celým obdobím adolescence bez větších emočních problémů a krizí výrazně vyšší než počet těch, kteří problémy zažívají“ (Orfee et al., 1988. In Macek, 2003, s. 48).*

Podobně jako emocionální prožívání, také sebehodnocení dospívajícího kolísá a tzv. sebecit je labilní (Macek, 2003). Pro celé období adolescence je charakteristická zvýšená sebereflexe, která má zpočátku spíše charakter sebepercepce – *„dospívající si uvědomuje sám sebe jako nositele nejrůznějších rolí a jako aktéra vlastního chování v nejrůznějších situacích, resp. zažívá zmatek nad vlastními pocity a prožitky. S přibývajícími zkušenostmi se sebou samým jako subjektem jednání a prožívání se v rámci sebereflexe stále větší měrou uplatňuje introspekce a sebehodnocení.“* (Míček, 1988. In Macek, 2003, s. 49) Sebehodnocení je utvářeno vnímáním vlastního chování a prožívání a sociálním srovnáváním. Je zřejmé, že čím detailnější sebereflexe je ten který adolescent schopen, tím více se zvyšuje také možnost sám sebe hodnotit, ať už pozitivně či negativně. V průběhu dospívání se mění ohnisko hodnocení sebe sama, avšak dle Macka (2003) mladší adolescenti podobně jako děti ještě hodnotí sebe sama především s ohledem na své konkrétní chování. Teprve postupně, s věkem, si jedinec vytváří schopnost vycházet při sebehodnocení z komplexnější analýzy motivů a souvislostí a závěr, ke kterému takto dospěje, je proto často obecnější a týká se hodnocení celé osobnosti. Lze tedy říci, že sebehodnocení se v průběhu adolescence spíše stabilizuje a méně podléhá situačním změnám. Žádoucí je, aby hodnocení sebe sama bylo méně odvislé od hodnocení druhých lidí a mělo svůj zdroj spíše uvnitř sebe sama. *„I když je význam interpersonální zkušenosti pro sebehodnocení nezastupitelný, je třeba připomenout i důležitost osobnostní determinace. Globální sebehodnocení souvisí jednak s mírou úzkosti, s převládajícím emotivním laděním a také s temperamentovou dimenzí stabilita-labilita.“* (Rosenberg, 1985; Campbell, Fehr, 1990; Blatný, Osecká, 1996. In Macek, 2003, s. 51)

Sebepojetí, které chápeme jako soubor znalostí a pocitů o vlastním já, se vytváří kontinuálně v průběhu celé ontogeneze. *„Některé novější longitudinální výzkumy nepotvrzují většinou dříve prosazovanou tezi, že obsah sebepojetí se stává v adolescenci krajně nestabilním, a že podléhá radikální restrukturalizaci.“* (Duschek, Flaherty, 1981; Smollar, Youniss, 1985; Oosterwegel, 1992. In Macek, 2003, s. 49) Spíše naopak. Konzistentní a stabilní sebepojetí je během dospívání významné především proto, že se stále větší měrou zapojuje do procesu regulace vlastního chování a prožívání.

„Mění se i vztahový rámec uvažování o sobě. K vlastnímu já jsou vztahovány názory a soudy subjektivně významných osob, vrstevnické standardy a společenské normy. Prohlubuje se i vědomí časové kontinuity vlastního já – to je často spojeno s přehodnocováním vlastní minulosti a se zvýšenou orientací na vlastní budoucnost.“ (Macek, 2003, s. 49) Jak již bylo zmíněno výše, představy a přání týkající se budoucnosti jsou podmíněny kvalitativní změnou myšlení. V průběhu adolescence se tyto představy diferencují a specifikují. Důležité však pro většinu dospívajících zůstává tzv. ideální já, které má v sobě prvky jak chtěného já, tak i požadovaného já. Pro míru sebepřijetí (sebeakceptaci) je

důležitá míra diskrepance mezi reálným, aktuálním já, tedy představou „jaký jsem“, a ideálním já. V případě, že je tento rozpor příliš velký, je často zdrojem nepříjemných pocitů a zklamání ze sebe sama. Toto je však spíše otázkou pozdějších fází adolescence.

2.4 OBLAST VZTAHŮ A UTVÁŘENÍ VLASTNÍ IDENTITY

„Mezi hlavní vývojové úkoly období dospívání patří na jedné straně uvolnění z přílišné závislosti na rodičích a na druhé straně navazování diferencovanějších a významnějších vztahů k vrstevníkům obojího pohlaví.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 152) Proces osamostatňování a rozšiřování sociálních vztahů sice začíná již od útlého dětství a pokračuje i v dospělosti, ale *„přece jen je období dospívání v tomto směru klíčové a rozhodující pro uspokojivé převzetí pozdějších základních rolí manželských a rodičovských.“* (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 152) Rovněž dle Macka (2003) je nová kvalita interpersonálních vztahů jednou ze základních psychosociálních charakteristik adolescence. *„Způsobilost adolescenta obstat v interpersonálních vztazích je zdrojem jeho sebedůvěry, pocitu autonomie a vědomí vlastní účinnosti a také kritériem samostatnosti při jeho rozhodování.“* (Macek, 2003, s. 52)

Dle Macka (2003) či Langmeiera, Krejčířové (2006) mají vztahy k rodičům, resp. dalším autoritám, a vztahy k vrstevníkům odlišný význam. *„V případě rodiny dominuje často snaha o „zrovnoprávnění“ vlastní pozice, ve vztahu k vrstevníkům jde často především o vlastní „zhodnocení“.“* (Macek, 2003, s. 53) To se promítá rovněž do utváření identity jedince, kdy se dle Macka (2003) přechodně odděluje její osobní a sociální aspekt. Osobní identita, tedy akceptace sebe sama, je častěji reflektována v kontextu původní rodiny a sociální aspekt identity, tedy vědomí vlastní příslušnosti k určité skupině, vlastní hodnota založená na hodnocení druhých, se spíše vztahuje k vrstevnickým skupinám.

Emancipace od rodiny, vztahy s rodiči

Především vlivem psychoanalytického pohledu se dříve jevil konflikt s rodiči jako podmínka pro překonání závislosti a získání pocitu vlastní autonomie. V současné době se však takový univerzální vývojový proces nepotvrzuje. Petersenová (1988. In Macek, 2003) v řadě provedených výzkumů prokázala, že vysoká míra konfliktů je charakteristická především pro adolescenty s tzv. rizikovým chováním, jako delikvence, útoky z domova, vstupem do náboženských sekt, nedokončením střední školy, užívání drog či vyšší výskyt suicidálního chování a duševních poruch. Ukázalo se, že pro vyřešení uvedeného základního psychosociálního konfliktu je třeba, aby byla vysoká potřeba autonomie na straně adolescentů propojena s přiměřenou emoční podporou a vřelostí ze strany rodičů. Pokud tomu tak není, může tato konstelace ústít právě v rizikové chování.

(Coleman, Hendry, 1999. In Macek, 2003) „Každé dítě si hledá svůj zvláštní způsob, jak postupně dosáhnout potřebné samostatnosti, aniž by ztrácelo pozitivní vztah ke svým rodičům.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 153) Ti zůstávají nejdůležitějším zdrojem sociální opory, ač proti nim adolescenti revoltují, kritizují je, vytýkají jim skutečné nebo fiktivní nedostatky, stydí se za projevy jejich něžnosti a lásky či odmítají jejich přílišnou kontrolu. „Dospívající tak mění spíše jen vnější způsoby svého chování, ale ponechávají si základní hodnoty a morální postoje přejaté ze své rodiny.“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 154) Konflikty vznikají většinou kolem specifických pravidel, zákazů a příkazů, které dospívající pokládá za neodůvodněné a příliš omezující. I přes časté přání dospívajících, aby je rodiče méně omezovali a kontrolovali, svým chováním dle Langmeiera, Krejčířové (2006) obvykle prozrazují potřebu přiměřené kontroly a vedení. „Vážné konflikty a nepochopení je proto třeba oddělovat od potřeby sebeprosazení v rodině a vůči rodičům.“ (Macek, Štefánková, 2006, s. 26) Dle Pecka a Havighursta (1972. In Langmeier, Krejčířová, 2006) se zdá, že skupina vrstevníků je spíše než původcem, zpevňovatelem morálních hodnot a způsobů chování vyvinutých v rodině. Důležitost rodičů jako referenčních osob pro sebehodnocení zůstává velmi vysoká a během dospívání se příliš nemění (Oosterwegel, 1992; Macek, Osecká, 1996. In Macek, 2003). Co se však mění jsou souvislosti, ve kterých si dospívající důležitost rodičů uvědomují – v běžných denních problémech a starostech sice roste vliv vrstevníků, ale v krizových situacích a v případě významných rozhodnutí zůstávají poslední instancí častěji rodiče.

Vrstevnické vztahy a skupiny

Dle Macka (2003) je třeba rozlišovat mezi vrstevnickými vztahy a specifitějšími přátelskými a partnerskými vztahy. S počátkem dospívání se význam vrstevnických vztahů zvyšuje. Jedná se o unikátní a svým způsobem těžko zastupitelný typ vztahu, který „umožňuje vzájemné poskytování názorů, pocitů a vzorců chování, „zkoušení“ bez větších závazků. Vrstevníci plní funkci komunikační a interakční platformy, kde může dospívající testovat sám sebe. Adolescenční vrstevníci rádi napodobují a jsou rádi napodobováni. Nabízejí se volně jako modely, které reprezentují nejrůznější varianty chování – atraktivním počínaje a opovržením konče.“ (Macek, 2003, s. 57) Sdílí společně stejnou životní pozici, zkušenost, problémy a nejistoty, což však nebrání pocitu osamocení ve vrstevnických vztazích. „To je dáno právě instrumentální povahou vrstevnických vztahů – nemají hodnotu sami o sobě, ale jsou prostředkem k hledání a ujasňování vztahu k sobě samému.“ (Macek, 2003, s. 57)

Vrstevnické vztahy se v průběhu doby vyvíjejí a v této souvislosti se často hovoří o postupu v určitých stupních, které následují zákonitě po sobě. Jedná se o obecný trend, není tedy dáno, že u všech dospívajících nastoupí ve stejnou dobu a ve stejném pořádku. Macek (2003) v této souvislosti

odkazuje na dřívější klasifikaci B. Dunphyho (1963), dle které v období rané adolescence vznikají **malé skupiny, tzv. party**, o třech až deseti členech. Výjimečně bývají smíšené, spíše jsou buď chlapecké, nebo dívčí. Vzhledem k tomu označují Langmeier, Krejčířová (2006) toto období jako **tzv. skupinovou izosexuální fázi**. Jedná se o neformální skupiny s vysokou kohezí, ve kterých jde především o každodenní komunikaci. Dle Langmeiera, Krejčířové (2006) takové skupiny existovaly i dříve, ale v období pubescence bývají stabilnější a výrazněji organizované – role jednotlivců bývají lépe diferencovány a od členů skupiny se vyžaduje určitá loajalita. Obvykle je zde vůdčí osobnost s výraznými maskulinními nebo feminními rysy, kterou ostatní členové skupiny obdivují, případně napodobují. „*Skupina vystupuje zpravidla jako kladný a nutný socializační činitel, může však působit až tyranizujícím vlivem a případně svést dítě na scestí rozkolísaného nebo výslovně antisociálního postoje (tlupy).*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 154) Kromě účasti na skupinovém životě se však obvykle silně ozývá potřeba intimního párového přátelství, kterou vztahy ve skupině neuspokojují. Proto Langmeier, Krejčířová (2006) hovoří o **tzv. individuální izosexuální fázi**, ve které užší emoční vztah k důvěrnému příteli (přítelkyni) dovoluje vyměňovat si vlastní pocity a osobní zkušenosti, svěřovat se a zase sdílet nejsoukromější pocity druhého. Dle Macka (2003) je v adolescenci blízké přátelství mezi děvčaty častější a důležitější než mezi chlapci. Lze to však jen těžko srovnávat, protože funkce přátelských vztahů je u obou pohlaví odlišná. „*U dívek je v centru přátelského vztahu obvykle otevřená komunikace a sdílení pocitů, dále je ceněna inteligence, upřímnost a důvěra. Nejobtížnější je z tohoto hlediska období střední adolescence (14 – 16 let). Tehdy jsou dívky do přátelských vztahů nejvíce emocionálně zaangażované a nejvíce se obávají odmítnutí.*“ (Macek, 2003, s. 59) V dalším vývoji, kdy se prohlubuje pohlavní identita a zvyšuje se interakce s chlapci, je přátelství dívek více reciproční. Oproti tomu přátelství chlapců je více kolektivní, zpočátku založené především na společných aktivitách a zájmech. Identifikace se skupinou má větší hodnotu než u dívek a v osobních vztazích zpravidla nejsou tak emocionálně zaangażovány, větší význam pro ně začínají mít až ve střední a pozdní adolescenci. „*Blízké přátelství mezi chlapcem a dívkou není v adolescenci tak časté, pokud existuje, má obvykle specifickou funkci.*“ (Macek, 2003, s. 59) Důležité může být např. zejména pro ty, kteří nemají sourozence opačného pohlaví.

V období pubescence se začíná objevovat zájem o druhé pohlaví, který je zpočátku „*tápavý, bázlivý a nejistý*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 155). Proto lze nejprve hovořit o **tzv. přechodné etapě**, pro kterou je typické, že chlapci a dívky zůstávají ve své skupině a projevují zájem „na dálku“. Postupně se však vzdálenost zkracuje a na přelomu pubescence a adolescence, či dle Macka (2003) v období střední adolescence, se chlapecké a dívčí skupiny začínají setkávat ve větších skupinách (zvaných crowds), které mají obvykle patnáct až třicet členů (většinou okolo dvaceti), a lze tak dle Langmeiera, Krejčířové (2006) hovořit o **tzv. heterosexuální polygamní fázi**. Je spojena s novými

intenzivními zážitky v souvislosti s prvními zkušenostmi s důvěrným stykem s jedincem druhého pohlaví, který je zprvu modelován podle vzoru přátelství k jedincům stejného pohlaví. „*Převládajícím prvkem v těchto vztazích bývá často zvědavost a přání ujistit se o vlastní ceně a přitažlivosti. Chlapci přitom rádi stavějí na odiv svou sílu, odvahu a dovednost, dívky svůj vzhled, půvab, vtip či oblíbenost.*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 155) V další fázi, vlivem účasti na společných akcích, navazují adolescenti první partnerské heterosexuální vztahy. Spíše teprve na konci adolescence či na prahu dospělosti se vztah jedince ke druhému pohlaví ustavuje a v kladném případě vyústí v hlubokou vázanost, v hlubší porozumění a v oddanost založenou na shodných či doplňujících se rysech osobnosti. Langmeier, Krejčířová (2006) tuto fázi označují jako **etapu zamilovanosti**. Ruku v ruce s vývojem vrstevnických a bližších partnerských vztahů jde i vývoj v sexuální oblasti. „*První zkušenosti s heterosexuálními styky získává většina dospívajících mezi 14. a 16. rokem.*“ (Langmeier, Krejčířová, 2006, s. 157) Předchází jim autoerotické (masturbační) praktiky, které lze považovat za všeobecně rozšířené.

„*Podle D. Hamacheka (1980) plní vrstevnická skupina během adolescence řadu důležitých funkcí. Předně má specifickou a často nezastupitelnou roli při získávání pocitu vlastní autonomie. ... Rovněž stabilizuje a zakotvuje dospívajícího v procesu vlastních fyzických, psychických a sociálních změn, adolescenti si uvědomují, že podobné změny prožívají i jejich vrstevníci. Členstvím ve vrstevnické skupině dospívající také získávají sociální status a pocit vlastní hodnoty. ... Nezařadí-li se adolescent do nějaké vrstevnické skupiny, pociťuje to často jako sociální stigma.*“ (Macek, 2003, s. 58) V období pubescence (rané a střední adolescence) je proto nejvyšší míra vrstevnické konformity – je vyšší než v dětském věku i než v pozdějších fázích adolescence či v dospělosti.

Utváření identity

I přesto, že problém hledání identity nelze považovat pouze za záležitost pubescence a adolescence, je řadou autorů právě v tomto vývojovém období považován za akutní. Jedním příkladem za všechny je **periodizace E. H. Eriksona**, který se považuje za věrného žáka S. Freuda, nicméně jeho psychoanalytický přístup zaměřený především na biologické saturační faktory obohatil o společenské, kulturní a historické podmínky vývoje dětí a soustředil se především na aspekty normálního vývoje. Erikson vychází z předpokladu, že jedinec si musí na každém stupni vývoje vyřešit **určitý psychosociální konflikt**. V případě, že jej jedinec vyřeší uspokojivým způsobem, je schopen ve vývoji zdárně pokračovat a čelit dalšímu psychosociálnímu konfliktu aktuálnímu v dalším období. Pokud tomu tak není a jedinec konflikt adekvátně nezpracuje, je jeho další vývoj minimálně pozdržen, případně až ohrožen, protože nezpracovaný konflikt se mu vrací i v dalším vývojovém období, dokud není dostatečně vyřešen.

Období dospívání považuje Erikson (2002) za etapu, pro kterou je zásadní především **hledání vlastní identity** v protikladu s ohrožujícími pocity nejistoty o své vlastní roli mezi lidmi. „*S ustavením dobrého počátečního vztahu ke světu, dovedností a nástrojů a s příchodem puberty končí vlastní dětství. Začíná mládí. Ale v pubertě a v adolescenci všechny totožnosti a souvislosti, na něž dítě dříve spoléhalo, se stávají znovu více či méně problematickými, protože tělesný růst je tak rychlý, jako v časném dětství, a navíc k němu přistupuje pohlavní vyspívání. Rostoucí a vyvíjející se mladí lidé, kteří se musejí vyrovnávat s touto vnitřní fyziologickou revolucí i se zřejmými úkoly dospělých, jež na ně čekají, dělají si nyní především starost o to, jak se jeví v očích ostatních ve srovnání s tím, co sami o sobě cítí. Stejně tak hledají cestu, jak spojit role a dovednosti vypěstované dříve s běžnými typy povolání. Pátrajíce po novém smyslu kontinuity a totožnosti, musejí probíjet znovu mnohé z bitev dřívějších let...*“ (Erikson, 1996, s. 14) Nebezpečím tohoto vývojového stadia je dle Eriksona (1996, 2002) **konfúze (zmatenost) rolí**, které může dospívající na čas předcházet silnou identifikací s nějakým ideálem, skupinou či davem. V tomto věku není ojedinělá nesnášenlivost vůči odlišnostem spočívajícím např. v barvě kůže, nadání, zálibách či pouhých drobnostech v oblečení a gestech. Podle Eriksona (1996) je „*adolescentní mysl v podstatě myslí moratoria, psychosociálního stádia mezi dětstvím a dospělostí*“ (Erikson, 1996, s. 15). Je to „ideologická mysl“, která pátrá po hodnotách a po nejširším možném smyslu vlastního života i běhu lidských dějin.

Dle Macka (2003) je možné rozlišovat mezi osobním a sociálním aspektem identity. Osobní aspekt identity čerpá především z intimní sebereflexe a sebehodnocení. „*Podstatné je vědomí vlastní jedinečnosti, neopakovatelnosti a ohraničenosti vůči druhým. Spojuje se se zážitkem „já jsem já“ a odpovídá na otázku „kdo jsem“.* Sociální aspekt identity je pocit začlenění, spolupatříčnosti a kontinuity ve vztazích i čase. Odpovídá na otázky typu „kam patřím“, „čeho jsem součástí“, „odkud pocházím“ a „kam směřuji“.“ (Macek, 2003, s. 63) Jak již bylo uvedeno, v časně adolescenci jsou oba aspekty identity dočasně odděleny. Předmětem sebereflexe jsou nejčastěji fyzické změny, emoční rozkolísanost a vztahy k rodičům. Ve střední adolescenci je důležitým ohniskem sebereflexe především akceptace ze strany vrstevníků.

Z vývojového hlediska jde v podstatě o proces individuace osobnosti adolescentů, který je možné popsat ve čtyřech etapách. (Josselsonová, 1980. In Macek, 2003) V časně adolescenci, tj. v pubescenci, začíná **psychologická diferenciac**e, ve které si pubescent začíná uvědomovat odlišnost své osobnosti od ostatních, a to jak od vrstevníků, tak především od rodičů. Zvyšuje se jeho kritičnost. Ve druhé etapě, **fázi zkoušení a experimentování** (14 – 15 let) získávají adolescenti pocit, že sami vědí, co je pro ně nejlepší, a snaží se zbavit všech „závislostí“ na formálních autoritách. „*I když jde*

o přechodové období, ve kterém dospívající obvykle volí typ střední školy, pro většinu z nich nemá dlouhodobá osobní perspektiva ještě velký význam." (Macek, 2003, s. 63) Třetí fáze (16 – 17 let) je obdobím **navazování přátelství**. Obnovují se vazby s rodiči, jejichž autorita je přijímána selektivně, zvyšuje se sebezodpovědnost za vlastní chování a jeho důsledky. Podstatné je hledání nových pravidel a norem ve vztahu k druhým lidem. Poslední etapou (pozdní adolescence) je **konsolidace vztahu k sobě** založená na pocitu vlastní autonomie a jedinečnosti. *„Je to také uvědomění si sebe samého v širším časovém horizontu, propojení vlastní minulosti, přítomnosti a další perspektivy svého života.*" (Macek, 2003, s. 64) Z uvedeného je zřejmé, že proces utváření identity v adolescenci je mnohvrstevnatý. Neodpovídá pouze na otázku „kdo jsem“. *„Dosahování identity není dáno jen osobnostně a ontogeneticky, ale i zkušenostmi a příležitostmi nabízenými konkrétním sociálním prostředím a kulturou. Petersonová a Leffertová (1992) citují některé překážky, které vedou k nenaplnění, např. konflikt mezi hodnotami minorit a širšími společenskými hodnotami apod.*" (Macek, 2003, s. 65) Identita v sobě zahrnuje sebereflexi, sebepojetí a sebehodnocení. Zejména později má však i další rozměr, když se klíčovými stávají otázky jako: „kam patřím“, „k čemu směřuji“, „co je moje osobní perspektiva“, „co považuji v životě za důležité a v čem vidím jeho smysl“ či „jak jsem spokojený se sebou a ve svém životě“. (Macek, 2003)

2.5 MORÁLNÍ VÝVOJ

*„Osvojování mravních norem a společenských hodnot je považováno za klíčový aspekt socializace. V koncepci E. Eriksona (1968) je adolescence chápána jako most mezi „dětskou morálkou“, která se opírala o jasná vnější pravidla určovaná autoritami, a morálkou dospělých založenou na zvnitřněných etických principech. ... Jak adolescenti pomalu překonávají svůj egocentrismus v interpersonálních vztazích, tak také rozvíjejí svoji **osobní morálku**, či – jinak řečeno – svoji citlivost, znalosti a přesvědčení o tom, co je správné a co je špatné.*" (Macek, 2003, s. 66) Důležitými předpoklady pro rozvoj morálky je jednak rozvoj logického a abstraktního myšlení, které umožňuje teoretické etické úvahy o spravedlnosti či dobru a zlu, a jednak měnící se vztahy k nejbližšímu sociálnímu okolí, což vede především k uvědomění si jejich hodnoty.

„Normy sociálního života, zákony, systémy hodnot společnosti jsou dítěti v průběhu jeho vývoje předávány přímou výchovou a nepřímým působením prostředí (od rodičů jako sociálních modelů počínaje, přes působení vrstevnické skupiny, autority učitele a dalších reprezentantů společenského vědomí, hrdinů a ideálů, až k referenční skupině a pracovnímu kolektivu)." (Kotásková, 1987, s. 36) Z prostředí jedinec přebírá soustavy názorů a hodnocení spjatých s normami chování různými mechanismy. Smyslem je tyto soustavy nejen poznat, ale také si je osvojit, tedy přeměnit

vnější regulační působení v **tzv. autoregulační systém**, což je proces nazývaný jako **interiorizace**. Významnou roli hraje v tomto směru schopnost jedince sám sebe poznat a sebepojetí, které na jedné straně znásobují schopnost autoregulace, na druhé straně však přímé vlivy prostředí na jedince komplikují, když se „lámou“ přes stále složitější vnitřní systémy. (Kotásková, 1987)

K morálnímu vývoji lze přistupovat z několika možných hledisek, ale nejvýznamnější jsou kognitivní teorie morálního vývoje iniciované Piagetem a následně rozpracované Kohlbergem. **Jean Piaget** se snažil porozumět podstatě morálního usuzování dítěte prostřednictvím analýzy vztahu dětí k pravidlům. *„Domnívá se, že veškerá morálka je obsažena v systému pravidel (norem) a podstata veškeré morálky spočívá v respektu, který si jedinec vytváří k těmto pravidlům.“* (Vacek, 2002, s. 13) Hovořil o **morální heteronomii a autonomii**. Pro morální heteronomii používal také označení **období morálního realismu** a definuje jej jako *„tendenci pohlížet na povinnost a k ní příslušející souvislosti nezávisle na okolnostech, v nichž se jednotlivec nachází.“* (Vacek, 2002, s. 16) Dalším charakteristickým rysem daného období je kognitivní egocentrismus, pro který je příznačná neschopnost asimilovat prostředí do svých myšlenkových procesů a rozlišovat reálné od fantastického, minulé od současného. Jaké jsou důsledky fáze egocentrity pro morální usuzování? *„Egocentrické dítě, které dosud nezná sebe, nalézá svoji identitu v podřízení se pravidlům dospělých. Nicméně porozumění těmto pravidlům je filtrováno jeho vlastními kognitivními limity. Podřizuje se pravidlům již formulovaným, hotovým, ale tato jako mnohá jiná zkušenost, zůstávají externí (vnější) ve vztahu k jeho vědomí a nestávají se internalizovanými (vnitřními) regulativy chování.“* (Vacek, 2002, s. 17) Z řečeného je rovněž zjevné, co je charakteristické pro období **morální autonomie**, do kterého lze dle Piageta přejít za splnění tří základních předpokladů, a to dosažení nezbytného intelektuálního rozvoje, zkušenosti s vrstevnickými, sociálně rovnocennými vztahy, a nezávislostí na omezujícím nátlaku dospělých autorit. Mezi znaky autonomní morálky patří nazírání pravidel jako produktů vzájemné dohody a diskuse, nesprávné jednání je posuzováno ve vztahu k původnímu záměru jednatelky osoby apod. (Vacek, 2002)

Kohlberg, který na Piagetovu koncepci navazuje, *„vkládá do svých interpretací více momentů motivačních: první stádium např. vysvětluje spíše jako realistickou hédonistickou touhu a potřebu vyhnout se trestu než jako kognitivní úroveň daný respekt k (nedokonale poznanému) „světovému řádu“.“* (Kotásková, 1987, s. 37) Kohlberg rozlišil tři hlavní stadia morálního vývoje, která se ještě dále člení na dvě. Hovoří o úrovni prekonvenční, konvenční a postkonvenční či autonomní. K období dospívání se vztahuje především období **tzv. konvenční morálky**, které Kotásková (1987, s. 38) stručně charakterizuje následovně: *„Jako hodnotné a nanejvýš správné je chápáno splnění očekávání sociální skupiny, rodiny či národa, bez ohledu na okamžité a zřejmé následky. Tento postoj zahrnuje*

nejen konformitu s očekáváním a sociálním řádem, ale i loajalitu s ním, resp. aktivní zachovávání, podporování a ospravedlňování řádu a identifikace s osobami či skupinou v něm zahrnutou.“ Velkou hodnotou je pro dospívajícího tedy „být dobrý“ v očích lidí, na kterých mu záleží.

Za přínosnou považuji generalizaci výzkumů provedenou Kotáskovou (1987) s ohledem na antecedenty kvalitního morálního vývoje dítěte především z oblasti rodičovských postojů. Řadí mezi ně časté projevy vřelosti a lásky vůči dítěti, využívání disciplinárních technik směřujících ke změně chování dítěte indukováním vnitřních sil k vyhovění (např. odvoláním se na potřebu lásky u dítěte apod.) oproti technikám obsahujícím fyzickou krutost a dále používání psychologických technik ve výchově, např. zohledňování systému potřeb dítěte atd.

3. SOCIALIZACE A JEJÍ PORUCHY U DĚTÍ PÁCHAJÍCÍCH NÁSILNOU TRESTNOU ČINNOST

Každý lidský jedinec přichází na svět jen jako potenciální člověk „jako bytost biologická, vybavená poměrně chudým systémem vrozených reflexů a pudů, který jí umožňuje realizaci základních vitálních funkcí, jako je příjem potravy apod.“ (Nakonečný, 1970, s. 135) Pro úspěch ve společnosti je však třeba si osvojit takové vlastnosti a dovednosti, které daná společnost preferuje a oceňuje. Člověkem se takový lidský jedinec stává v procesu socializace, tedy v procesu „osvojování si způsobů chování a seznamování se s kulturním prostředím, osvojování si společenských norem, plného přizpůsobení se společenskému životu.“ (Strmeň, Raiskup, 1998; Nakonečný, 1999. In Výrost, Slaměník, 2008, s. 49) Výsledkem procesu socializace je „získání specificky lidských způsobů psychického reagování, vnímání, myšlení, cítění a konání, tedy osvojení si vlastností, které umožňují život ve společnosti.“ (Výrost, Slaměník, 2008, s. 49)

Společnost, jako **subjekt socializace**, působí na konkrétního jedince, tedy **objekt socializace**, a předává mu určitý **obsah socializace** odvozený z normativních požadavků společnosti na způsob účasti jedinců v jejím životě a fungování (Janoušek, 1988). Každá společnost si totiž v průběhu svého trvání vytvořila představy o tom, jakým způsobem by měli jedinci vykonávat sociální role dané jejich pohlavím, věkem, postavením, profesí apod., a které hodnoty společnosti by měli sdílet. „Tyto své představy zahrnuje do soustavy norem, kterými reguluje chování a prožívání jedinců.“ (Výrost, Slaměník, 2008, s. 49) Konkrétním obsahem socializace je tedy „všechno to, co jedinci umožní, aby v sobě vytvořili potřebné vnitřní psychologické předpoklady výkonu nejrůznějších sociálních rolí (např. předpoklady výkonu role muže či ženy, role rodiče, určité profesionální role apod.) a současně s tím i předpoklady univerzálních způsobů participace společných všem jedincům dané společnosti (např. vnitřní předpoklady užívání společného jazyka, sdílení základních morálních hodnot společnosti apod.).“ (Janoušek, 1988, s. 137 – 138) Obsah socializace je jedinci předáván prostřednictvím působení tzv. socializačních činitelů, které svými zásahy regulují proces sociálního učení jedince. Funkci činitelů socializace mohou zastávat nejrůznější sociální skupiny, do kterých je jedinec různou měrou začleněn, ale nejvýznamnějšími a hlavními jsou ti činitelé, „do kterých je jedinec relativně trvale a pevně začleněn a které proto mají možnost dlouhodobého přímého působení na jedince.“ (Výrost, Slaměník, 2008, s. 50) Mezi takové socializační činitele patří především rodina, jejímuž působení se v této práci budeme věnovat nejpodrobněji, dále škola, skupina vrstevníků apod. Než se však k jednotlivým socializačním činitelům dostaneme podrobněji, je pro téma diplomové práce třeba zmínit ještě následující.

Podle Janouška (1988) by bylo mylné se domnívat, že vrůstání jedince do společnosti je jediným výsledkem socializačního působení společnosti prostřednictvím socializačních činitelů, a stejně tak, že socializační působení je jediné, které jedince v průběhu života modifikuje. Na vývoji individua se podílejí i **tzv. mimosocializační vlivy a procesy**, z nichž jsou nejdůležitější **individualizace**, která vede k vytvoření individuálních odlišností mezi jedinci a jejíž výsledky spíše socializační působení doplňují, než aby s ním byly v rozporu. Dále je třeba neopomenout **patogenní působení sociálních faktorů**, např. rodiny, na duševní zdraví jedince. Takové zásahy do vývoje jedince již mohou být považovány za rozporné se zamýšlenou socializací. Dle Večerky et al. (2004) lze takový stav označit za **tzv. defektní socializaci**, pro kterou je charakteristické působení různých negativních vlivů či zanedbávání vlivů pozitivních, především v rodině, vlivem čehož nedochází k adekvátní internalizaci sociálních a právních norem. Tato skutečnost se pak promítne do motivačních systémů jednání jedince. Posledním, a v našem případě velmi aktuálním mimosocializačním vlivem je protispoločenské působení určitých osob nebo skupin, jehož výsledkem je **tzv. deviantní socializace**, která povětšinou vede k delikventnímu či kriminálnímu jednání. Vyskytuje se řidčeji, neboť v tomto případě „*přímo v prostředí, v němž mladý jedinec žije, působí časné sociálně deviantní vzory rodičů a příbuzných, někdy dokonce navádění k trestné činnosti. ... Uplatňuje se zde tedy tzv. sociální učení formou imitace, tj. napodobení.*“ (Večerka et al., 2004, s. 35) Působení obou uvedených antisociálně orientovaných „programů“, s častěji převažujícím vlivem defektní socializace, zahrnuje **tzv. poruchová socializace smíšená** (Večerka et al., 2004). Tímto defektním působením některých socializačních činitelů se budeme dále zabývat.

3.1 VÝZNAM RODINY A JEJÍ VLIV NA VÝVOJ JEDINCE

Na první pohled se může zdát zbytečné věnovat se dětství a působení rodiny, když tématem práce je násilné chování dospívajících. Avšak opak je pravdou. V této kapitole si uvědomíme význam dětství a rodiny pro další, i dospělý, život.

V současné době již není sporu o tom, že se lidská osobnost ve všech svých základních rysech utváří v dětství a v době dospívání. V tomto ohledu je za klíčové období považován celý předškolní věk, tedy prvních šest let života dítěte. „*Obecně platí, že čím je lidský jedinec mladší, tím je vnímavější k vlivům prostředí, ve kterém žije. ... V tomto věkovém období se člověk naučí kvalitativně více než za veškerý další život.*“ (Vymětal, 2004, s. 67) V uvedeném věkovém období je však také velmi zranitelný. „*Značná zranitelnost dětské psychiky je dána tím, že vlivy z okolí působí přímo, nejsou „filtrovány“ rozvinutými psychickými obrannými mechanismy, neboť ty se teprve utvářejí.*“ (Vymětal, 2004, s. 67) Zároveň má pro dítě do šesti let naprosto nezastupitelný význam rodinné prostředí, v rámci nějž se

téměř výhradně pohybuje. Vliv vrstevníků sice postupně roste, nicméně hraje zatím spíše vedlejší, okrajovou roli.

Rodina je primární sociální skupina, která dítěti poskytuje první a základní sociální zkušenost, pomáhá mu orientovat se ve světě, interpretovat nastalé situace a v neposlední řadě přispívá k osvojování sociálních norem. „*Rodina je zjednodušeným modelem světa, v němž dítě získává první zkušenosti a ověřuje si reakce okolí na své chování.*“ (Vágnerová, 2004, s. 590) Mezi dalšími socializačními činiteli má výsadní postavení především právě proto, že stojí na začátku, a má tak možnost ovlivňovat vývoj dítěte v jeho nejcitlivějších fázích. Zároveň zcela přirozeným způsobem a velice účelně uspokojuje základní psychické potřeby dítěte. Matějček (1992; 1994) však zdůrazňuje, že toto uspokojování základních psychických potřeb není jednostranným procesem (tj. jen od rodičů k dítěti), ale že probíhá také v opačném směru, totiž od dětí k rodičům. Rodinu vnímá jako systém, který je tvořen jedinci ve vzájemných vztazích a ve vzájemné součinnosti – a systém je více než pouhý součet jeho prvků. Má svůj vývoj a svou životní dynamiku. „*Porucha v jedné části systému se nutně projeví ve funkci celku.*“ (Matějček, 1994, s. 48)

A jaké jsou **základní psychické potřeby dětí**, které by měla rodina uspokojovat? Dle Matějčka (1994) je jich celkem pět. Je to jednak potřeba náležitého přísunu kvalitních a různých podnětů zvenčí, kterých však nesmí být pro optimální působení ani moc ani málo. Uspokojení této potřeby umožňuje naladit organismus na žádoucí úroveň aktivity. Další takovou potřebou je potřeba „smysluplného světa“, vnější struktury, která spočívá v potřebě mít v působících podnětech nějaký řád a smysl, aby bylo možné vytvářet z nich poznatky a zkušenosti. Jedná se tedy o základní podmínku jakéhokoliv učení. V pořadí třetí potřebou je potřeba životní jistoty, která se nejvíce uplatňuje v citových vztazích k tzv. „svým“ lidem. Primární emocionální a sociální vztahy ke specifickému sociálnímu objektu přináší takový pocit jistoty, který snižuje míru zažívané úzkosti z neznámého. „*Bez této jistoty dítě ovládá úzkost, která jej svazuje nebo provokuje k tomu, aby ji překonávalo nějakým společensky nežádoucím způsobem. Nejčastěji se projevuje agresivním chováním vůči slabším. A my se pak divíme, „odkud se to v tom dítěti bere!“*“ (Matějček, 1994, s. 26) Uspokojení této potřeby je podmínkou pro žádoucí vnitřní integritu osobnosti. Další v pořadí je potřeba vlastní společenské hodnoty, potřeba být uznáván a oceňován, či prostě přijímán. „*Z uspokojení této potřeby vychází zdravé vědomí vlastního Já, vlastní identity. Ta pak je dále podmínkou pro osvojení užitečných společenských rolí a hodnotných cílů životního snažení.*“ (Vymětal, 2004, s. 7) Matějček (1994) k tomu ještě dodává, že kdo má dost jistoty sám v sobě, může být oporou i druhým. Poslední základní psychickou potřebou dítěte je dle Matějčka (1994) potřeba „otevřené budoucnosti“ či jinak řečeno životní perspektivy („naděje“). „*Uspokojení této potřeby nám umožňuje žít v čase, od*

minulosti do budoucnosti, na něco se těšit, k něčemu směřovat, o něco se snažit.“ (Matějček, 1994, s. 26) Jak bylo uvedeno v kapitole zabývající se kognitivním vývojem v období pubescence, většina z těchto potřeb, a především potřeba „otevřené budoucnosti“, nabývají v období dospívání nový smysl a hlubší význam. Pokud bychom měli uvedené shrnout, lze říci, že rodina dítěti v ideálním případě poskytuje jistotu a bezpečí, které podporují vytvoření a navázání spolehlivého citového vztahu, který se stává modelem pro další mezilidské vztahy. Je také důležitý pro utváření adekvátního sebepojetí, sebedůvěry a sebeúcty. Rozvíjí jeho schopnosti a dovednosti a neuzavírá mu možnost životní perspektivy.

V případě, že nejsou základní psychické potřeby náležitě uspokojovány, lze hovořit o **tzv. psychické deprivaci**, která bývá definována jako *„psychický stav vzniklý následkem takových životních situací, kdy subjektu není dána příležitost uspokojovat některé základní psychické potřeby v dostačující míře a po dosti dlouhou dobu.“* (Langmeier, Matějček, 1974, s. 22) *„Tak jako jsou základní potřeby biologické, které musí být plně uspokojeny, aby malé dítě vůbec mohlo přežít (teplo, potrava, ochrana před nebezpečím atd.), jsou i základní potřeby psychické, které musí být od počátku v náležitě míře uspokojovány, má-li se dítě vyvíjet v osobnost psychicky zdravou a zdatnou.“* (Matějček, Dytrych, 1994, s. 196) Ve společnosti je však v současné době častější, avšak neméně závažný, problém, který označujeme jako **tzv. psychickou subdeprivaci**. Lze ji definovat stejně jako tzv. psychickou deprivaci s tím rozdílem, že deprivací obraz příznaků je zde méně výrazný, méně určitý, méně dramatický. *„Jednotlivé zachycené odchylky samy o sobě jsou zpravidla jen lehké, jemné, nenápadné, takže by bylo obtížné zakládat na nich individuální diagnostiku. Nápadnými se stávají až ve svém souhrnu. Pak se také teprve zřetelně jeví jejich společenská závažnost, neboť v základech postihují vztahy lidského jedince k jeho sociálnímu okolí.“* (Matějček, Dytrych, 1994, s. 201) V závislosti na konkrétních deprivacích či subdeprivacích okolnostech a zohledněním individuality dítěte je možné určit, do jaké míry hrála deprivace roli podstatnou a kde jen přídatnou, vedle dalších podmínek určujících výslednou osobnost a její projevy.

Vágnerová (1997) přehledně shrnuje oblasti, do kterých se může promítnout citová deprivace:

- vývoj řeči,
- rozumové schopnosti, které nemusí být závažněji postiženy, ale je pro ně typická nižší využitelnost,
- změna v citovém prožívání a citových vztazích k okolnímu světu, zejména k lidem (citová plochost, nedůvěřivost, někdy také hostilita či agresivní reakce),
- nápadnosti v oblasti socializačního vývoje (časté jsou nediferencované a povrchní vztahy),

- významně změněné sebepojetí a nepřiměřené sebehodnocení,
- změna v hodnotové hierarchii.

Význam raných emočně vřelých interakcí v životě dítěte zdůrazňuje také např. Erikson (2002). Dle jeho názoru je prvním a základním psychosociálním konfliktem to, zda si dítě vytvoří základní důvěru v život a ubrání se ohrožujícím pocitům nejistoty nebo nikoliv. Zvládnutí uvedeného konfliktu souvisí právě se stálostí a kvalitou péče o dítě. Úkol vytvoření základní důvěry je aktuální do jednoho roku věku jedince. **Základní důvěra v život** je důležitým předpokladem pro úspěšné vyřešení dalších psychosociálních konfliktů, kterým musí jedinec v budoucím životě čelit. Lze ji považovat za pozitivní základ, se kterým je spojen pocit: „život je v podstatě dobrý, i přes některé aktuální problémy“.

Význam primárního pocitu důvěry zdůrazňoval také anglický psychiatr John Bowlby, který je autorem **teorie vazby (tzv. attachment)** jako primárního vztahu ke konkrétnímu jedinci, nejčastěji matce, který se rozvíjí v kojeneckém období, ve věku okolo 7. měsíce dítěte. Popudem k jejímu zpracování byla Bowlbyho zkušenost se dvěma chlapci, se kterými se setkal v domově pro maladaptivní chlapce, kteří měli masivně narušené vztahy s vlastními matkami. V retrospektivní studii uskutečněné po deseti letech se zabýval příběhy 44 mladistvých zlodějů a dospěl k závěru, že *„přetržení raného vztahu mezi matkou a dítětem je nutné chápat jako klíčový prekursor duševní poruchy. Faktorem, který odlišoval zloděje od klinických dětí, bylo průkazné trvalejší odloučení (separace) od rodičů, zvláště výrazné u těch jedinců, které Bowlby označil jako „nelaskavé“.*“ (Fonagy, Target, 2005, s. 236) Bowlbyho hlavním přínosem bylo zdůrazňování potřeby kojence nepřetržitě (bezpečného) raného přimknutí k pečující osobě, matce. *„Zastával názor, že dítě, které to nemá, bude nejspíš projevovat známky částečné deprivace – přehnanou potřebu lásky či pomsty, provinilost a depresi – nebo celkové deprivace – netečnost, tichou nereaktivnost a retardaci ve vývoji; při pozdějším vývoji pak povrchnost, nedostatek opravdového citu, roztěkanost, podvádění a kleptomanii.“* (Bowlby, 1951. In Fonagy, Target, 2005, s. 237) Jeho závěry jsou v souladu se shrnutými důsledky citové deprivace dle Vágnerové (1997) tak, jak je uvedeno výše. Bowlbyho koncepce byla dále empiricky prověřována a rozšiřována. Spolu s M. Ainsworthovou ve vztahu matka – dítě rozlišovali **vazbu jistou (bezpečnou)**, která v pozdějším vývoji jedince působí jako psychologický a sociální ochranný faktor. *„Tato vazba předpovídá pozitivní vztah mezi rodičem a dítětem, lepší vztahy s věkovými vrstevníky v dětství, pozitivní vztah učitel – dítě, vyšší míru sebeúcty a vyšší míru psychologické odolnosti.“* (Koukolík, Drtilová, 2006, s. 91) Dalším typem vazby jsou **vazby nejisté**, které lze dále členit podle chování rodičů k dítěti na **vyhýbavou vazbu** (rodiče jsou ve vztahu k dítěti „funkčnější“, zejména při krmení a hygieně, a spíše nereagují na dětské potřeby pozornosti apod.), **ambivalentní (rezistentní) vazbu** (rodiče se k dítěti chovají nekonzistentně) a **dezorganizovanou vazbu** (prokazuje rodičovské selhávání případně zneužívání). *„Nejisté druhy vazby jsou rizikem (nikoli*

jistotou) vývoje psychopatologických změn. Předpovídají vyšší pravděpodobnost problematických vztahů rodič – dítě, horší vztahy s věkovými vrstevníky v dětství, agresivitu, úzkost a konfliktní vztahy s učiteli.“ (Koukolík, Drtilová, 2006, s. 91) V průběhu dalšího vývoje se typ vazby promítal do převládajícího typu zažívaných emocí – u dětí s nejistým typem vazby rostla negativita emocí: „děti s vyhýbavou vazbou byly ustrašenější, děti s rezistentní (ambivalentní) vazbou byly méně radostné. Děti s dezorganizovanou nebo neklasifikovanou vazbou byly hněvivější. ... V případě dezorganizované vazby roste pravděpodobnost pozdějšího výskytu psychopatologických změn, zvláště v mezilidských vztazích.“ (Koukolík, Drtilová, 2006, s. 91) Dezorganizovaná vazba se u dětí vyvinula často při přítomnosti více rizikových vlivů z prostředí: nevyřešená ztráta rodiče, bída, deprese nebo bipolární porucha matky, špatné zacházení s dítětem, přítomnost při manželských konfliktech nebo partnerském násilí, alkoholismus nebo jiný druh chemické závislosti matky, vysoká míra emoční exprese rodičů či umístění do nějaké instituce, např. dětského domova. Koukolík, Drtilová (2006) však upozorňují na přeceňování významu takového „postižení“. „Typ vazby nemusí být nutně „osudový“, přísně deterministický. Jde pouze o míru pravděpodobnosti výskytu psychopatologických jevů v dalším životě.“ (Koukolík, Drtilová, 2006, s. 91)

Dle Pötheho (2004) je bezpečná vazba mezi matkou a dítětem s ohledem na téma diplomové práce důležitá také z toho důvodu, že se podílí na vzniku schopnosti vcítění se do druhých. „*Psychoanalyticky a kognitivně orientovaný výzkum posledních let ukazuje, že vedle internalizovaných rodičovských zákazů ve formě superega a vedle naučených vzorců chování nám v ubližování jiným lidem brání vlastnost představovat si a vcítit se do jejich duševních stavů. Schopnost dítěte vžívat se do duševního stavu druhého člověka, která se nazývá **mentalizace**, u dospělých pak RSF – **reflektivní funkce self**, není přítomna od narození.*“ (Pöthe, 2004, s. 17) Tato schopnost totiž působí jako vnitřní brzda, který jedinci brání, aby jiného fyzicky nebo psychicky zraňoval. „*Pokud jedinec s rozvinutými metalizačními funkcemi druhému ubližuje, dělá to ovšem za cenu vlastního utrpení, jemuž se chce dle principu slasti vévodícímu nevědomí příště vyhnout.*“ (Pöthe, 2004, s. 17 – 18) Uvedená schopnost má význam i v dalších rovinách, např. umožňuje interpretovat chování druhých z hlediska jejich emočního stavu, což umožňuje nalézt vhodnější reakci, či pomáhá vyhnout se takovým aktivitám, které by u jiných osob mohly provokovat negativní emoce a agresivitu. Rovněž dítě, které je metalizace schopné, nemusí řešit psychické konflikty na fyzické úrovni, ale na úrovni reprezentativní, ve své fantazii. „*Schopnost mentalizace není determinována geneticky, získáváme ji až v průběhu vývoje. Pro jedince, kteří touto vlastností nedisponují, je bezproblémové sociální fungování mnohem obtížnějším úkolem a vyžaduje mnohem více úsilí, než je tomu u ostatních. Reflektivní funkce self se dá měřit specifickými testy. Ty prokazují, že touto funkcí disponují nejméně jedinci s hraniční poruchou osobnosti a obyvatelé nápravně výchovných zařízení, tedy vězni. Schopnost vytvářet mentální*

reprezentace emočních stavů jiných osob závisí na schopnosti reflektovat své vlastní emoce a kognitivní procesy.“ (Pöthe, 2004, s. 18) A tuto schopnost si dítě nejlépe osvojí v rané interakci s matkou v rámci bezpečné vazby. Ta totiž předpokládá matčino naladění na dítě a jeho vnitřní realitu, kterou mu zrcadlí prostřednictvím mimických a vokálních prostředků. *„Souvislost mezi svými pocity a chováním matky si dítě začne uvědomovat přibližně ve druhém půlroce života. Neustálou analýzou vysílaných podnětů a matčiných odpovědí (mimického a vokálního zrcadlení) objevuje dítě odraz svých přání a tužeb.*“ (Pöthe, 2004, s. 18) Překážky, které brání rozvoji schopnosti mentalizace, mohou být jak na straně vnějšího světa, tak i dítěte. *„K rozvoji mentalizace nedochází například u dětí vyrůstajících v podmínkách emočního zanedbávání či psychického a fyzického týrání.*“ (Pöthe, 2004, s. 18) Např. v případě týraného dítěte by mohla mentalizace být velmi zraňující, když by mohlo v mysli rodiče objevit nenávisť, strach nebo lhostejnost vůči své osobě. Své místo v takové situaci mají spíše obranné mechanismy, jejichž užitím se však natrvalo ničí možnost porozumět lidem prostřednictvím vnímání a vyhodnocování jejich duševních procesů (Pöthe, 2004). Rizikovým faktorem na straně dítěte je především intelektový deficit či vážný stupeň lehké mozkové dysfunkce. Pöthe (2004) na závěr prezentace tohoto přístupu končí optimisticky tak, že vzhledem k vysoké plasticitě mozku v dětském věku, lze schopnosti mentalizace dosáhnout i později než v prvních letech života. Jako model rané vazby může sloužit jakýkoliv bezpečný vztah mezi dítětem a dospělou autoritou, který bude splňovat i další podmínky uvedené výše.

Pokud bych měla uvedené ve zkratce shrnout, je třeba konstatovat, že v současné době již není sporu o tom, že pro zdravý a harmonický vývoj jedince je zásadní vřelé emoční zázemí plné dostatečného množství podnětů a interakce. V případě, že toto chybí, existuje velká pravděpodobnost, že bude narušena schopnost jedince vstupovat do hlubších emočních vztahů a také jeho schopnost vnímat a zohledňovat emoce druhých, které může být v případě páchání násilné trestné činnosti významnou vnitřní brzdou. Další velkou oblastí, do které se tento „handicap“ promítne, je vztah k sobě samému. Vzhledem k tomu, že adekvátní sebehodnocení a zdravé sebevědomí se utváří v kontaktu s tzv. „svými“ lidmi, kteří v daném případě selhávají, lze předpokládat, že vztah k sobě sama bude v různé míře narušen. Ruku v ruce s nevytvořením bezpečného prostředí ze strany rodičů, či jiných vychovatelů, jde vyšší pravděpodobnost úzkostného prožívání a častějšího pocitu napětí a neklidu, neschopnosti se soustředit a zaměřit pozornost.

3.2 RODINNÉ PROSTŘEDÍ A NÁSILNÉ CHOVÁNÍ DOSPÍVAJÍCÍCH

Jak je jistě patrné z předchozího textu, zastávám spíše názor, že antisociální, násilné projevy dospívajících jsou především výsledkem narušeného působení socializačních činitelů, z nichž má

významné postavení rodina a jí poskytované zázemí. „Výzkumy ukazují, že antisociální chování se neobjevuje najednou, v době prvního delikventního činu, uvěznění nebo obvinění. Je to spíše výsledný projev nevhodné socializace, jejíž kořeny jsou pozorovatelné již v dětství.“ (Snyder, Patterson, 1987, s. 218) Rovněž Snyder, Patterson (1987) se domnívají, že poruchy v procesu socializace nastávají již v rodině a ovlivňují existenci dalších rizikových faktorů, o kterých se předpokládá, že mají významný podíl na násilném kriminálním chování (především problémy ve vztazích s vrstevníky a školní neúspěch). Narušení socializace dle jejich názoru probíhá ve dvou stádiích, které se vzájemně ovlivňují. Prvním je **nevhodné působení rodiny** v pozici socializačního činitele, jako nedostatečné výchovné vedení, které vede k vysokému výskytu běžného dětského antisociálního chování jako neposlušnost, rvačky, záchvaty vzteku, drobné krádeže a lhaní. V případě, že se takové dítě chová antisociálně a je málo nadané, pravděpodobně se posune **do dalšího stadia „antisociálního tréninku“**. Je vystaveno riziku odmítnutí vrstevníky a dospělými – jeho nátlakový a neobratný (s ohledem na neúspěch ve škole apod.) způsob chování ostatní odrazuje. Tato skutečnost dále snižuje příležitost adekvátně rozvíjet své nadání. Odmítnuté dítě se tak pravděpodobně spojí s dalšími nenadanými a násilnými dětmi a dostává příležitost k přijetí a vybrušování antisociálního chování. Přidružení se k vrstevníkům podobných behaviorálních charakteristik je projevem aktivního výběru vrstevníků (Hartup, 1983; Kandel, 1978. In Snyder, Patterson, 1987). Rodinné prostředí nadále na dítě příliš socializačně nepůsobí a spojením s deviantními vrstevníky se frekvence antisociálního chování zvyšuje, variuje, stává se vážnějším a úspěšným. Přestože se většina událostí ze druhého stadia trénování odehrává mimo rodinu, neztrácí stále na důležitosti, neboť prostřednictvím případného dohledu a výchovných praktik mohou rodiče ovlivnit, s jakými vrstevníky se dítě stýká a jakých aktivit se účastní. Vliv vrstevníků dítěte a jeho rodičů je v průběhu obou stádií reciproční. „Antisociální“ dítě je tak dle Snydera, Pattersona (1987) výsledkem a výtvozem jeho prostředí.

Obecně lze konstatovat, že význam rodiny a jejího působení na páchání násilné trestné činnosti je nezastupitelný. Existuje o tom všeobecná shoda. Provedené longitudinální výzkumy zabývající se **tzv. kriminogenními faktory**, tedy faktory, které se různou měrou podílejí na budoucí násilné kriminalitě, tuto skutečnost potvrzují. Dále aspekty rodinného prostředí třídí a rozlišují míru jejich spolupůsobení. Na straně rodiny tedy lze za prediktory kriminálního chování považovat (dle Loeber, Stouthamer-Loeber, 1986. In Podaná, 2007):

- zanedbávání dětí včetně nezájmu o dítě a nedostatečného dohledu nad ním (někdy techniky či způsoby výchovy dítěte rodičem zahrnující nedostatečný dohled a vedení, emoční chlad a zavržení či odmítnutí dítěte, nízká spoluúčast s dítětem a podpora apod.),
- zneužívání dítěte nebo jeho týrání,
- konflikty v rodině či rozpad rodiny,

- kriminální a antisociální rodiče.

S určitou dávkou opatrnosti lze dále mezi tzv. kriminogenní faktory dodat ještě velké rodiny či rodiče nízkého věku. Faktory týkající se socioekonomické úrovně bývají vyřazovány. Za nejvlivnější faktor je považován ten, který je uveden pod první odrážkou (Podaná, 2007; Borduin, Schaeffer, 1998; Snyder, Patterson, 1987). Jeden z možných mechanismů působení nedostatečného dohledu nad dítětem jsme si uvedli již v předchozím odstavci.

Nedostatečným výchovným vedením dítěte mu kromě jiného není uspokojována jedna ze základních psychických potřeb tak, jak jsem je uvedla výše, a to potřeba „smysluplného světa“, struktury a řádu. Dětem nižšího věku je třeba dávat hranice zpočátku zvnějšku a usnadnit jim proces učení, poskytnout jim pocit větší kontroly situace a tím snížit přirozený strach z neznáma. Snyder, Patterson (1987) zmiňují další výchovné styly, které se mohou podílet na rozvoji násilného chování, a to nevypočitatelná, nekonzistentní nebo rozporuplná výchova či nadměrné fyzické trestání dítěte za špatné chování v kombinaci s nedostatečným zpevňováním žádoucího chování. Výzkumy dále ukazují, že u recidivistů trestné činnosti lze pozorovat horší výchovné praktiky než u těch, kteří se nějakého trestného činu dopustili pouze jednou. Považuji také za významné zmínit to, že řádná výchova je jedním z protektivních faktorů, které mohou snižovat škodlivý vliv okolního prostředí. Pod tuto odrážku lze rovněž podřadit vliv zcela **emočně chladného rodinného prostředí**. Významu emočně vřelé výchovy a možným důsledkům její absence jsme se již podrobně věnovali. Dalším faktorem, který se v této oblasti vyskytuje je nekonzistentnost výchovy, kdy jednotlivé vychovávající osoby mohou využívat odlišné výchovné styly.

Dalším významným kriminogenní faktorem, který se týká rodinného prostředí, je jeho **konfliktnost**. Konflikty mohou existovat jak mezi rodiči, tak mezi dítětem a rodičem, a nejsou jím myšleny pouze rozpadlé a rozvedené rodiny. Původně se předpokládalo, že dítě separované od biologického rodiče ve srovnání s dítětem z úplné rodiny s větší pravděpodobností poruší zákon. Ukazuje se však, že chlapci z úplné rodiny bez rodinného konfliktu se dopouští trestné činnosti v téměř stejném množství případů jako chlapci sice z rozvrácených rodin, ale s laskavými a milujícími matkami. Podstatnější se proto, spíše než neúplnost rodiny, jeví přítomnost konfliktu. Snyder, Patterson (1987) považují přítomnost konfliktu v rodině za významný kriminogenní faktor ze tří důvodů. Za prvé, stres, který je spojen s nevyřešeným problémem, může narušovat účinné rodičovské dovednosti jako je řádná výchova a dohled nad dítětem, či vřelé vztahy k dětem. Za druhé, rodina je prostorem, ve kterém mají děti možnost pozorovat a osvojovat si dovednost, jak řešit konflikty a jiné problémy. Příležitost a zpětná vazba v případě efektivního vyřešení problému je pro dítě přínosem a poskytuje mu potřebné schopnosti pro adekvátní úpravu a začlenění do

interpersonálního, školního a následně také pracovního prostředí. Za třetí, samotná neschopnost řešit problémy může často vést ke vzniku konfliktů, hádek a fyzického napadání.

Vztah mezi narušenými rodinami a delikvencí lze vykládat z různých úhlů. **Teorie raného traumatu** naznačuje, že škodlivý účinek na dítě má ztráta rodiče, nejčastěji následkem účinku na vznik a vývoj přichylnosti (attachment). **Teorie životní dráhy** koncipuje odloučení jako sekvenci stresujících zážitků a zdůrazňuje z toho vyplývající efekt mnohonásobných stresorů jako rodičovského konfliktu, rodičovské ztráty, snížení ekonomické úrovně rodiny, změn mateřských figur a nedostatečné výchovy. **Teorie selekce** tvrdí, že narušené rodiny produkují delinkvenci dětí následkem rozdílů v rizikových faktorech oproti ostatním rodinám, například pokud jde o rodičovský konflikt, kriminální nebo antisociální rodiče, nízký rodinný příjem nebo nedostatečnou výchovu.

V neposlední řadě si můžeme všimnout také **početnosti rodiny**. Je otázka, zde lze takovou skutečnost, tedy větší počet sourozenců (alespoň 5 a více), považovat za samostatný faktor, který zvyšuje pravděpodobnost výskytu delikventního jednání u konkrétního jedince, především však u dívek (Rosenbaum, 1989. In Seydlitz, Jenkins, 1998). Spíše se přikláním k hypotéze Seydlitz, Jenkins (1998), že samotným kriminogenním faktorem není celkový počet sourozenců v rodině, ale skutečnost, že v početných rodinách se vcelku logicky často snižuje kvantita i kvalita rodičovské pozornosti. O významu laxní výchovy jsme se již zmiňovali. S početnou rodinou však mohou být spojeny i další aspekty, které zvyšují riziko násilného kriminálního chování – delikventní sourozenci, ekonomické problémy či případná prostorová „stísněnost“ domácnosti, což může vést ke zvýšené míře frustrace, podráždění a konfliktům.

Dalším významným faktorem, který se promítá do pravděpodobnosti **výskytu kriminálního jednání**, je jeho přítomnost **v rodině**. Dlouhodobými výzkumy bylo zjištěno, že odsouzení otce, matky nebo sourozence, bez ohledu na jeho pohlaví, pomáhalo předvídat vlastní odsouzení jedince. Jak bylo řečeno výše, rodina je kromě jiného významným prostorem pro pozorování různých vzorů chování. V této souvislosti se uplatňuje základní mechanismus socializace, tedy **sociální učení**, kterým se zabýval mimo jiné **A. Bandura a R. H. Walter** (1963. In Výrost, Slaměník, 2008). Zjistili, že agresí je možné se naučit pozorováním a přímou zkušeností – napodobováním, které se „objevuje i tehdy, když reakce modelu nejsou reprodukovány během osvojování, a proto nemohou získat žádné posílení. Navíc poukázali na do té doby nepovšimnutý fakt, že následky reakce, které prožívá model, mohou ovlivnit budoucí chování pozorovatele tak, že inhibují nebo desinhibují chování. Výsledkem je, že chování, které se mohlo dříve projevit, je potlačené, dokonce i v případě, že za něj nebylo dítě trestané. Naopak může být připravena půda pro činnost, která byla potlačena v minulosti, ale která

znovu nastane v důsledku pozorování nepotrestaného modelu.“ (Výrost, Slaměník, 2008, s. 56)

V procesu modelování se tak dle Bandurovy teorie učení napodobováním uplatňují čtyři komponenty:

- pozornost, která je determinována celou řadou proměnných jako přitažlivost, význam modelu apod.,
- retence, tedy uchování sledovaných jevů či událostí v paměti prostřednictvím verbálního nebo obrazového reprezentačního modelu,
- reprodukování podobné původně modelovanému chování a
- posílení, kde se rozlišují přímé či zástupné posílení nebo sebeposílení nezávislé na reakci druhých. (Bandura, 1977. In Výrost, Slaměník, 2008)

Výzkumy bylo zjištěno, že silnější význam mají vztahy stejného pohlaví (syn-otec, dcera-matka). Rovněž starší sourozenci jsou silnější prediktorem než mladší sourozenci. V této souvislosti lze hovořit o **konceptu tzv. kriminální infekce**. Existuje několik možných vysvětlení, proč má páčání trestné činnosti sklon se v určitých rodinách koncentrovat a přenášet z jedné generace na další. Jednak může jít o mezigenerační kontinuitu v expozici mnohonásobným rizikovým faktorům. Z jiného hlediska může být efekt kriminálního rodiče na dětské páčání trestné činnosti zprostředkovaný environmentálními mechanismy – především nedostatečným dohledem rodičů. Efekt kriminálního rodiče může být též zprostředkovaný genetickými mechanismy (Koukolík, Drtilová, 2006). Jiným vysvětlením může být také to, že kriminální rodiče mohou mít delikventní děti následkem úředních (policejních a soudních) stereotypů projevovaných vůči kriminálním rodinám. Tento argument však bývá často zpochybňován.

Dalším kriminogenním faktorem, který bývá zmiňován, je **zneužívání a zanedbávání dítěte**. Děti s takovou zkušeností projevují sklon k pozdějšímu páčání trestné činnosti. Tomuto zjištění lze porozumět např. z pohledu teorie attachmentu či teorie sociálního učení zmíněné v předchozím odstavci. Dalším výkladovým konceptem je **tzv. Strain teorie**, která předpokládá, že negativní zacházení s jinými generuje negativní emoce, jako například hněv a frustraci, které postupně vedou k touze po pomstě a ke vzrůstající agresi (Kuchta, Válková, 2005).

V souvislosti s působením tzv. kriminogenních faktorů lze hovořit také o působení **tzv. protektivních faktorů**. V životě většiny lidí nepůsobí jen traumata z rozpadu domova, nedostatečné či poruchové péče, nýbrž také události pozitivní. To naznačuje skutečnost, že ne všichni adolescenti, vystavení mnohonásobným rizikovým faktorům skutečně páčají trestnou činnost. To vedlo badatele k hledání charakteristik nebo podmínek, které by mohly prokázat odolnost, tj. faktory, které mírní nebo tlumí efekty rizika. Tyto protektivní faktory nebo faktory odolnosti mohou poskytnout vysvětlení, proč adolescenti, kteří čelí stejné míře rizika, se chovají různým způsobem.

Lze rozlišovat tři základní kategorie ochrany:

- **dispoziční atributy**, které obsahují temperamentové faktory, sociální orientaci a citlivost (schopnost reagovat) na změnu, kognitivní schopnosti a copingové dovednosti;
- **rodinné prostředí** zahrnující pozitivní vztah s alespoň jedním rodičem nebo rodičovskou figurou, která poskytuje důležitou protektivní funkci. Dalšími významnými rodinnými proměnnými jsou koheze, vřelost, harmonie a absence zanedbávání;
- **Sociální prostředí**, které představuje extrafamiliární vztahy, včetně dostupnosti vnějších zdrojů a rozšířené sociální podpory, stejně jako jedincovo použití těchto zdrojů.

Předpokládá se, že vzájemné ovlivňování může probíhat ve dvou směrech. Ochranné faktory buď posilují odolnost tím, že působí jako pozitivní efekty v přímé opozici k negativním účinkům rizikových faktorů (**aditivní model**) nebo vyrovnávají či chrání jedince proti negativním účinkům rizikových faktorů (**interaktivní model**), což spíše podporují empirické poznatky.

3.3 VÝZNAM VRSTEVNICKÉ SKUPINY V PÁCHÁNÍ NÁSILNÉ TRESTNÉ ČINNOSTI

Jak jsme si uvedli v kapitole o specifikách pubescence, je jednou ze základních charakteristik tohoto věkového období osamostatňování od rodiny a získávání pocitu autonomie a vlastní hodnoty, k čemuž je působení vrstevnické skupiny prakticky nezbytné. O to víc je vrstevnická skupina důležitější pro rizikovou mládež z dysfunkčních rodin. Jak bylo uvedeno, byla sice již opuštěna představa o vytváření osobní identity v průběhu dramatických střetů s rodiči, případně jinými „představiteli světa dospělých“, avšak význam vrstevnické skupiny při hledání vlastního je víceméně nadále uznáván. Stává se velmi významnou referenční skupinou. „*Děti tráví čím dál tím více času ve formálních skupinách v kolektivních zařízeních (ve škole, v zájmových organizacích) i v neformálních skupinách v místě bydliště.*“ (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 81) Ve většině rodin však nepřináší příklon dítěte k vrstevníkům během dospívání rozchod s rodiči ani přetrhání vazeb k původní rodině. Zde lze odkázat na skutečnosti uvedené v kapitole o charakteristikách pubescence, kde jsou vztahy s rodiči v případě „normálního“ vývoje relativně detailně popsány. Dle současného trendu tedy není třeba význam vrstevnické skupiny přeceňovat. Coleman (1980. In Matoušek, Kroftová, 2003) předznamenává, že role vrstevníků bude v nadcházejícím období vnímána realističtěji jako:

- zdroj vlivu, který dospívajícímu spíše potvrzuje než oponuje rodičovským hodnotám,
- rozhodující opora a referenční skupina sloužící jen těm dospívajícím, jejichž rodina selhává.

„*Klíčové schopnosti, které určují možnost jedince zapojovat se do vrstevnických skupin a uspokojivě v nich fungovat, jsou označovány jako **sociální kompetence.***“ (Širůček, Širůčková, 2006, s. 41) Primárním prostředím, ve kterém si dítě tyto dovednosti osvojuje, je obvykle rodina a to

především v kontextu vztahu dítěte s pečující osobou. Významná je v této souvislosti teorie attachmentu, kterou rozpracoval Bowlby, Ainsworthová a další, jak jsme ji uvedli výše. Zmíněný vztah je považován za určitou šablonu, „*kteřá předdefinuje podobu všech blízkých vztahů, do nichž bude daný člověk během svého života vstupovat.*“ (Crain, 1992; Schneider et al., 2001; Wilkinson, 2004. In Širůček, Širůčková, 2006, s. 42) To ale neznamená, že by v této oblasti nemohlo dojít v průběhu života ke změně. Vytvoření jisté vazby je podmínkou sociability. Do tohoto vztahu se však promítá další proměnná, a to především temperament, jehož význam nelze opomíjet. Nechci se dále tímto pohledem zabývat, jen bych chtěla vyzdvihnout, že děti vykazující jistý typ attachmentu jsou v socializaci do vrstevnického prostředí úspěšnější (Širůček, Širůčková, 2006).

„Vrstevnická skupina však není pro nikoho jen neproblémovým zázemím; tím spíše jím není pro mladé lidi vyrůstající bez rodičovského zájmu, bez jasných pravidel, ohrožované despotickým trestáním rodičů apod. I pro dítě vychované funkční rodinou představuje každá vrstevnická skupina více nebo méně stresující nárok: obstát v očích vrstevníků jako někdo, kdo je „v pořádku“, kdo plně sdílí její hodnoty.“ (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 83) Není ničím novým, pokud uvedu, že nároky na konformitu jsou ve vrstevnické skupině vyšší než ve všech jiných skupinách. Také vypadá logicky to, že potřeba kladného přijetí vrstevnickou skupinou je u dětí frustrovaných nízkou podporou rodiny mnohem silnější. Významný vliv tak mají především vůdci party. Pro přijetí do skupiny, především delikventní, nebývá neobvyklé projít vstupním rituálem různého charakteru, často však spácháním závažného trestného činu. (Matoušek, Kroftová, 2003) Význam vrstevníků pro páčání trestné činnosti je velmi zásadní a není radno jej podceňovat. Především je skutečnost, že trestná činnost je páčána ve skupině, jednou ze specifik kriminality dětí (Kuchta, Válková, 2005), a rovněž výzkumníky je „*spojení s delikventními vrstevníky považováno za nejlepší predikátor delikvence v současném výzkumu.*“ (Seydlitz, Jenkins, 1998, s. 64) Rovněž delikventně se projevující osoby udávaly jako druhý nejčastější důvod svého kriminálního chování právě působení vrstevníků.

Výzkumy v této oblasti mají dlouhou historii. Kromě toho, co zde dosud nebylo uvedeno, lze zmínit, že bylo zjištěno, že delikventi jsou více orientováni na vrstevníky než jiní dospívající (např. Wiatrowski et al., 1981. In Seydlitz, Jenkins, 1998) Dospívající jednají stejným způsobem jako jejich přátelé, a pokud jsou jejich přátelé delikventní, mají tendenci být také delikventním (Conger, 1976; Richards, 1979. In Seydlitz, Jenkins, 1998). Vliv vrstevníků kulminuje v 17-ti letech, potom má spíše klesající tendenci. Co je však zásadní v podporování delikvence u dospívajících? Postoje delikventního přítele nebo jeho chování? Odpověď zní obojí (Johnson, 1979; Matsueda, Heimer, 1987; Warr, Stafford, 1991; White et al., 1987. In Seydlitz, Jenkins, 1998). Nicméně kamarádovo chování je oproti jeho postojům důležitější, zejména v případě, že kamarádi spáchají trestný čin, ale věří, že jejich

chování je špatné (Warr, Stafford, 1991. In Seydlitz, Jenkins, 1998) Výzkumy se oproti tomu zatím nepodařilo zjistit, do jaké míry jsou jedinci ke svým delikventním kamarádům přimknuti. Hirschi (1969. In Seydlitz, Jenkins, 1998) uvedl, že přimknutí k vrstevníkům by delikvenci spíše oslabilo, protože delikventi by se o své kamarády nestarali tak silně nebo stejným způsobem jako je tomu u nedelikventních jedinců. V tomto ohledu však nepanuje shoda. Některé studie totiž dospěly k závěru, že přimknutí k vrstevníkům pravděpodobnost delikvence zvyšuje, v menší míře byl zjištěn opak, tedy že ji snižuje, a některé výzkumy dokonce tvrdí, že tato okolnost nemá na delikvenci vliv. Podobné neshody panují v otázce kvality vztahů mezi delikventy. Někteří zastávají názor, že takové vztahy jsou emočně blízké, soudržné a uspokojujivé, jiní zase, že jsou chladné, křehké a udržují se z důvodu rivality s „outsidery“ nebo z nedostatku jiných příležitostí. Někteří autoři zastávají názor, že je možné rozlišovat různé typy delikventních skupin, které se liší právě mírou blízkosti a soudržnosti. V příčinném vztahu působení vrstevníků na delikventní chování jedince je však třeba dále zohlednit např. socioekonomický status, kdy osoby z vyšších vrstev méně podléhají vlivu delikventních vrstevníků oproti těm z nižších vrstev apod. Za významný je třeba také považovat vliv vrstevníků na experimentování a užívání návykových látek u dospívajícího. Platí podobně provázaný vztah jako v případě delikventních vrstevníků a následného delikventního jednání jedince. Rovněž z kasuistik prezentovaných v empirické části je tento vztah patrný. Není sporu o tom, že užívání návykových látek se významně promítá do delikventního chování, ale toto téma považuji pro účel práce za nadbytečné a odkazuji proto na příslušnou literaturu.

V našich podmínkách vznikají delikventní party „*skoro vždy z podskupin mladých lidí, kteří se dobře znají z jedné instituce, méně často se rekrutují z mládeže bydlící na jednom sídlišti, resp. v jedné čtvrti, jak tomu je častěji v západních zemích. Tyto skupiny se buď úplně vymknou běžným mechanismům sociální kontroly (přestanou chodit do učení, do školy, do práce), vytvoří si vlastní hodnotové preference a chovají se vysoce autonomně, anebo, což je méně časté, se kontrole vymknou jen v době svého volna.*“ (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 83) Podle míry organizovanosti vzniklých skupin lze dle Matouška, Kroftové (2003) rozlišovat:

- **stabilní a integrované skupiny**, kterým v našich podmínkách odpovídají nejspíše gangy rómských kapsářů, a
- **neintegrované a nestabilní skupiny**, které bývají obvykle vysoce násilnické. Vznikají v nestabilním prostředí za účelem ukázat svou sílu, opozici a nebojácnost. Někteří autoři mluví v této souvislosti o **subkultuře násilí** oceňující nošení zbraní a agresivní vystupování. V našich podmínkách vzniká velmi ojediněle, především na velkoměstských sídlištích severních Čech a Moravy.

Gangy

Morash (1983) vymezuje „gang“ prostřednictvím následujících, relativně trvalých znaků. Členové gangu se pravidelně shromažďují mimo své domovy a v první řadě především pouze s dalšími členy. Považují se za osoby, které mají právo k určitému území v blízkosti jejich domovů a místa setkávání. Skupina má dobrou vnitřní organizaci – jsou částečně strukturováni podle věku a mají dobře definovaného vůdce. Spolupodílejí se na širokém rozsahu aktivit. Dále Morash (1983) upozorňuje na to, že v dalším se jednotlivé teorie liší, především však v pojetí vztahu mezi členstvím v gangu a delikventním chováním. Oproti tomu Thornberry et al. (1993) zastávají názor, že skutečnost, že se členové gangu s větší pravděpodobností oproti jedincům, kteří nejsou členy gangu, dopustí trestného činu, je spolehlivě prokázána. Co je však sporné je to, zda dospívající, kteří jsou již sami o sobě vysoce delikventní, jsou gangy přitahováni, či zda se takovými jedinci stávají až v procesu členství v gangu. Upozorňují na to, že jednotlivé gangy se mezi sebou liší různými charakteristikami a chováním. Přesto je vyšší výskyt delikvence a užívání drog u členů gangu jasně prokazatelný. Ve svém příspěvku se zabývají také příčinami takového vztahu a uvádí několik explanačních modelů. Prvním je **model výběru (selekce) – „typ osoby“**, dle kterého gang nezpůsobuje delikventní chování u svých členů, ale naopak jeho členy se stávají již takoví adolescenti, kteří se již delikventně chovají či jsou k delikventnímu chování predisponováni. Tito jedinci se s větší pravděpodobností podílejí na kriminalitě a užívání drog v rámci skupiny. Takový názor zastává např. Hirschi (1969. In Thornberry et al., 1993). Druhým modelem je **sociální facilitace – „typ skupiny“**, který ve své čisté formě předpokládá, že členové gangu se původně ani v otázce delikvence ani v otázce užívání drog od jedinců, kteří se členy gangu nestaly, nelišili. Teprve poté, kdy se do gangu přidali, se u nich vlivem normativní struktury a skupinových procesů začalo delikventní chování objevovat. Různé studie potvrzují, že pokud jsou skupinové procesy založeny na takových aspektech jako je status, solidarita a koheze, povedou s větší pravděpodobností k delikventnímu chování. Třetí explanační model kombinuje oba předchozí a lze jej nazvat jako **model posílení**. Členy gangu se tedy stávají již jedinci s delikventním chováním, ale členství v gangu jim další páčání trestné činnosti usnadňuje. Zapojují se tedy oba předchozí procesy, jak výběr tak facilitace. Na základě provedeného výzkumu dospěli k závěru, že významným faktorem při výběru odpovídajícího explanačního modelu je, zda se jedná o člena gangu stálého či přechodného, který je členem méně než rok. V případě přechodného člena gangu vystihuje nejlépe vztah model sociální facilitace, v případě stálého člena gangu jak model sociální facilitace tak model posílení. (Thornberry et al., 1993)

Existence gangů dospívajících je obecně považována za vážný problém, a to především s ohledem na řečené a na charakter trestné činnosti, které se členové ve svém souhrnu dopouštějí. Svou roli hrají v této souvislosti také postavení ve skupině a oblíbenost. Není výjimkou, že útočníci

jsou populární v antisociálních skupinách a nepopulární v prosociálních skupinách, nebo že odmítnuté děti se společně spojí, aby vytvořily delikventní skupinu dospívajících. (Hartus, 1983. In Farrington, 1996)

3.4 VÝZNAM ŠKOLY V NÁSILNÉM CHOVÁNÍ DOSPÍVAJÍCÍCH

Vzhledem k tomu, že v posledních desetiletích oslabuje vliv některých rodin na děti a značně posiluje role médií ovlivňující socializaci, a s ohledem na neřízené socializační působení vrstevnických skupin, vychází škola jako snad jediné prostředí, kde je možné zaručit optimální působení na dítě v souladu se zájmy společnosti. Na druhou stranu, nemůžeme od socializačního působení školy očekávat víc, než je reálné. Stejně jako ve společnosti, tak i ve škole roste tlak na podání co možná nejlepšího individuálního výkonu. To způsobuje, že nadaní studenti jsou vzdělávání stále více a lépe, kdežto méně nadaní jsou vzdělávacím systémem zanedbáváni. Není tomu tak ale absolutně, neboť taková situace by mohla způsobit sociální katastrofu.

Na školu je ze strany společnosti kladena řada požadavků. Škola by měla samozřejmě primárně děti kvalifikovat pro výkon budoucího povolání, ale mimo to by měla také vychovávat k občanské angažovanosti, a to ve spolupráci s rodinou. Je však bezesporu zřejmé, že není dost dobře možné zcela sladit zájmy společnosti, rodiny a školy. Navíc, jakmile dojde k rozdílnosti preferencí mezi školou a rodinou, dochází u některých rodin k nechuti dále spolupracovat. Přitom je prokázáno, že dobrá spolupráce rodiny a školy zlepšuje motivaci dětí pro učení a jejich výsledky ve škole. V českém prostředí se výzkumu vztahů mezi rodinou a školou věnovali Rabušicová a Pohl (1996. In Matoušek, Kroftová, 2003), kteří na základě svého výzkumu jednoznačně potvrzují, že ve spolupráci školy a rodiny zůstávají stále bariéry. Většina rodičů má zájem pouze o učební výsledky dítěte. O užší spolupráci se školou projevuje zájem jen asi pětina rodičů.

Jak může být dítětem prožíván nástup do školy? Přechodem do školy ztrácí dítě výlučné postavení, které si nese z rodiny. Je nuceno se podřídít společnému řádu a tzv. se ukáznit. Pro dítě je nejdříve nejvýznamnější osobou učitel, avšak postupem času nabírají na významu především vztahy se spolužáky. Pocit vlastní hodnoty je dítěti dáván jak ze strany učitele, který ho známkuje, tak i ze strany spolužáků, kteří ho různou měrou přijímají. Význam spolužáků pak stále stoupá v souvislosti s blížícím se dospíváním. Děti si ve třídě vytvářejí vlastní podskupiny, které mohou mít při neangažovanosti učitele i asociální rysy. Může se jednat o podskupiny dětí s horším prospěchem, s vyšším potenciálem agresivity, kteří se odpojují od vlivu učitele, potažmo školy jako takové, a mají sklon k užívání alkoholu, drog, případně páchání trestné činnosti. *„Tato běžná praxe segregovat*

určité studenty a označit je v podstatě za druhořadé může vést až k sebenaplňující se prognóze, kdy žáci naplní negativní očekávání svými špatnými výkony. ... Část takto hendikepovaných žáků, kteří již nemají mnoho co ztratit, může snadno nastoupit delikventní dráhu." (Večerka a kol., 1997. In Matoušek, Kroftová, 2003, s. 76) Vývoji směrem ke kriminalitě dětí může škola bránit nebo pomáhat, a to na základě vlastní reakce na zjištěné asociální chování jednoho či více dětí. Je to dáno způsobem vyšetřování prohřešků, a zejména pak udílením sankcí, což jsou pro všechny děti významné zprávy o tom, která „pravidla hry“ opravdu platí, a která musejí být bezpodmínečně dodržována.

Jak již bylo naznačeno, působením školy může být delikventní chování redukováno či naopak posilováno. Mezi takové redukující faktory patří školní úspěšnost a postoj adolescentů ke škole. Oproti tomu aspekty, které podporují delikventní chování, jsou především školní neúspěch, který často vede k tomu, že adolescenti považují vyučování za nudná a postupně do školy přestávají chodit. Mezi další takové faktory patří např. odmítnutí ze strany spolužáků či učitelů. Seydlitz, Jenkins (1998) však upozorňují na to, že vliv školy na delikventní chování mládeže není v současné době tak populární. Největší zájem ze strany výzkumníků byl o toto téma projevován v pozdních 60. a v 70. letech.

4. NĚKTERÉ OSOBNOSTNÍ CHARAKTERISTIKY DĚTÍ PÁCHAJÍCÍCH NÁSILNOU TRESTNOU ČINNOST

Lze si jen těžko představit, že by bylo možné mluvit o „typickém mladém kriminálníkovi“, který by se dopouštěl násilné trestné činnosti. Na druhou stranu je však možné vysledovat některé charakteristiky osobnosti, které násilné projevy podporují a podněcují, a jsou u dětí násilně se projevujících častěji pozorovatelné. Mám v úmyslu se o některých stručně zmínit s plným vědomím toho, že v současné době je patrná tendence (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) klást větší důraz jednak na vývojové aspekty sociokognitivních funkcí antisociální mládeže, a jednak na zohlednění vlivu různých sociálních systémů (jako je např. rodina) na etiologii antisociálního chování, jak jsme se na něj podívali v předchozí kapitole.

Dle Matouška, Kroftové (2003) lze pro přiblížení osobnosti kriminálně se projevujících dětí a mladistvých vycházet z následujících metod:

- psychologické testy,
- popis chování, které s kriminálními projevy souvisí,
- studie delikventně jednajících osob, včetně tzv. případových studií.

Používání psychologických testů pro zjištění odlišností mezi „běžnou“ a kriminální populací je jedním z nejstarších přístupů k uchopení této problematiky. V současné době je však tento přístup velmi kritizován, protože jeho základem je představa, že skupina delikventů je homogenní. Takový požadavek však může jen těžko obstát. Nicméně lze prostřednictvím osobnostních testů zjistit zvýšené, resp. snížené hodnoty skóre některých škál, které jsou u delikventně se projevujících jedinců častější. Např. v testu MMPI se jedná o škálu psychopatie či v CPI (Kalifornský osobnostní dotazník) škálu socializovanosti, *„které jsou dnes pokládány za nejspolehlivější obecné ukazatele osobnostního sklonu ke kriminalitě. Někteří autoři o nich mluví přímo jako o škálách delikvence.“* (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 54)

Za zajímavější považuji spíše pohled na některé osobnostní konstrukty získané především popisem a pozorováním chování násilně se projevujících osob. Arbuthnot, Gordon, Jurkovic (1987) na prvním místě zvažují **orientaci v čase**, když některé výzkumy považují delikventy za osoby vysoce orientované na přítomnost. Jejich chování se totiž v některých případech zdá jako nereflektující a impulzivní vyjádření touhy okamžitého uspokojení se zjevně nízkou mírou zvážení budoucích důsledků (např. Wilson, Herrnstein, 1985. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987). Zároveň však

upozorňují na skutečnost, že literatura v tomto ohledu není příliš přesvědčivá a koncept je proto třeba ještě ověřit. Přesvědčení, že delikventně se projevující osoby se orientují spíše na blízkou budoucnost (Stein, Sarbin, Kulik, 1968. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) či upřednostňují okamžitou odměnu před odloženým zhodnocením (Mischel, 1961; Mischel, Gilligan, 1964. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987), není obecně platné a v různých skupinách se může lišit. Landau (1975. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) dále upozornil na to, že uvedené platí především u institucionalizovaných jedinců, kteří se mohou a nemusí projevovat delikventně (např. vojáci). Právě jedním z vlivů institucionalizace je zkracování vnímané budoucí perspektivy. Další výzkumy rozvíjející tento aspekt zjistily, že osoby uvězněné v nízkém věku byly právě více orientovány na budoucnost spojenou spíše s pozitivními prožitky, a minulost, než na přítomnost, které byly častěji spojeny s negativními pocity. Celkově lze tedy shrnout, že zaměření na přítomnost je spíše výsledkem institucionalizace než delikvence. A dále stojí za vyzdvižení, že i přes zaměření na blízkou budoucnost je delikventy budoucnost vnímána vysoce pozitivně. Jedná se o **tzv. „wishful thinking“ fenomén**, kdy si budoucí události představují s nereálným optimismem.

S orientací v čase, jak již bylo naznačeno, velmi souvisí **impulzivita a neschopnost odložit uspokojení**. *„Mnoho studií prokázalo, že osoby chovající se delikventně dávají přednost okamžitému uspokojení před uspokojením vzdáleným, a to i v případech, kdy odměna za oddálené uspokojení potřeby je mnohokrát vyšší než zisk, který přinese okamžité uspokojení potřeby. Osoba se sklonem k delikvenci má tendenci jednat podle hesla: lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše.“* (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 55 – 56) Velkým metodologickým problémem je ovšem indikátor impulzivity. Zdá se, že tato oblast vyžaduje měření založená na více kritériích, než lze mít ve vztahu delikvence a impulzivity jistotu (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987).

Dalším osobnostním rysem, který může hrát v této problematice roli, je **vyhledávání vzrušení**, silných zážitků, který Zuckerman (1972. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) popsal jako osobnostní rys spojený s nebržděným, nekonformním, impulzivním, dominantním typem extroverze. Farley, Sewell (1976. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) považovali *„delikventního jedince za osobu s vystupňovanou potřebou stimulace, potřebou, která je do určité míry propojenou s nedostatečnou úrovní fyziologického nabuzení. Tento deficit je považován za částečně vrozený a částečně daný interakcí s prostředím jako stimulem. V tomto ohledu se zdá, že delikventi mají vyšší potřebu podnětů než je běžná optimální úroveň.“* (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987, s. 150) Mechanismus lze popsat tak, že v případě nedostatečně podnětného prostředí a sociálně přijatelných zkušeností mohou být „hledáči silnějších podnětů“ dovedeni k antisociálnímu chování, pokud se takový způsob chování střetává s jejich potřebami (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987).

Dalším konceptem, který zde může hrát svou roli, je **tzv. místo či lokalizace kontroly (locus of control)**, kterým se zabýval především Rotter (1966) a souvisí s vnímáním příčin nebo původu chování navenek (koncept nazírané kauzality jevů subjektem). Dle tohoto konceptu lze rozlišovat osoby na ty, které se vyznačují internalitou, a ty, které se vyznačují externalitou. U internalitních jedinců je *percipována sociální realita jako neovladatelná – jako osudová, závisí na štěstí či moci druhých osob.*“ (Kotásková, 1987, s. 35) Oproti tomu osoby externalitní jsou charakterizovány jako osoby *„percipující sociální skutečnost jako funkci vlastních aktivit, tedy považující se za převážně odpovědné za různé situace, na nichž participují, tedy za strůjce svého osudu.“* (Kotásková, 1987, s. 35) Uvedená koncepce má samozřejmě velmi blízko především k sebepojetí, ke kterému se dostaneme v následujícím odstavci. Předpokládá se, že mezi delikventy je signifikantně více osob s externalitní lokalizací kontroly. Ale zdaleka ne všichni se na tomto názoru shodují. Ve výsledku je třeba dojít k závěru, že koncepce lokalizace kontroly poskytuje pouze omezený přínos pro pochopení rozdílů mezi delikventními a nedelikventními jedinci (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987).

Významným konceptem pro vysvětlení příčin delikvence je sebepojetí neboli **self-concept**. *„S větší přesvědčivostí než u předchozí charakteristiky docházejí výzkumníci k závěru, že většina delikventně jednajících lidí má negativní sebehodnocení, že si sebe neváží, že sami sobě nepřipisují hodnotu, případně – v mírnějších formulacích – že nemají o své hodnotě jasnou představu, že jejich sebehodnocení je zmatené, plné protikladů.“* (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 56) S uvedenými charakteristikami je dále spojena obtížné vyrovnávání se s vnějšími tlaky, frustrací a stresem, a to s ohledem na nedostatečnou integritu osobnosti nebo vnitřní tenzi, pocity nespokojenosti, rozlady a přetrvávající rozdílnost mezi pohledem na sebe sama a přesvědčením o tom, jak jsem viděn svými rodiči nebo učiteli. Poslední konstatované předpokládá, že delikventi si vytvářejí pojetí sebe sama v odlišném referenčním rámci než lidé, kteří se delikventně neprojevují. (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) Delikventní chování však nemusí být vždy spojeno s nízkým sebehodnocením a sebepojetím. U menší podskupiny delikventně jednajících mladistvých je naopak zjišťováno sebehodnocení nerealisticky zvýšené, jež je dáváno do souvislosti s vysokou pohotovostí k agresivní obraně vlastní osoby. (Matoušek, Kroftová, 2003; Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) Výzkumy bylo dále zjištěno, že osoby, které se dopouštějí trestného činu opakovaně, mají v průměru nižší sebehodnocení než ti, kteří se proti zákonu provinili jen jednou. Arbuthnot, Gordon, Jurkovic (1987) ale upozorňují na skutečnost, že není zcela zřejmé, zda jsou uvedené charakteristiky odvislé od recidivy nebo od institucionalizace, se kterou je recidiva pravidelně spjata. Nejvýznamnějším interpretačním modelem pro vztah mezi sebepojetím či sebehodnocením a delikvencí je **tzv. model posílení vlastní hodnoty** (Kaplan, 1975, 1980; Walles, 1978. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987). Dle uvedeného modelu je nízké sebehodnocení řídicím mechanismem pohánějící jedince k různým

variantám chování, které by mohly vést ke zvýšení tohoto sebehodnocení. „*Delikvence se tak jeví jako adaptivní nebo defenzivní odpověď na podhodnocení sebe sama. Podmínkou pro takový postup je, aby konvenční možnosti chování neposkytovaly dostatečné příležitosti k vytvoření pozitivní sebeúcty a nekonvenční (deviantní, delikventní) možnosti s velkou pravděpodobností vedly k zeslabenému dosahování konvenčních hodnot a aktivit.*“ (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987, s. 154) Koncept však nebyl z dlouhodobého hlediska potvrzen. Předpokládá totiž nízké sebehodnocení v případě pre-delikvence, či osob na počátku kriminální kariéry nebo těch, kteří jsou v ní neúspěšní, ale musel by také předvídat rostoucí sebeúctu u těch, jejichž kriminální kariéra úspěšná je, a to se ne vždy potvrzuje. Walles, Rankin (1983. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) v této souvislosti uvádějí, že v případě, že by byl odstíněn vliv kauzálních faktorů jako je sociální odmítnutí, vztahy v rodině, špatné známky ve škole apod., nelze najít významný vliv sebehodnocení na následné delikventní chování. I přes to Walles, Rankin (1983. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987) popsany model neodmítli, pouze doporučují, aby byla zohledněna také možná senzitivní období v konceptu sebehodnocení. To by totiž vysvětlovalo, proč ne všichni, kteří mají negativní sociální zkušenosti, volí deviantní nebo delikventní chování jako „ozdravnou aktivitu“. Závěrem lze shrnout, že je třeba věnovat více pozornosti také dalším osobnostním odlišnostem a proměnným, které mohou zprostředkovávat vliv nízkého sebehodnocení na další chování jedince. Těmito faktory mohou být především kognitivní faktory jako IQ, kognitivní styly, anebo morální vývoj, či další osobnostní proměnné jako je lokalizace kontroly a impulzivita (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987).

Nyní se stručně podíváme na charakteristiky kognitivního fungování a začneme s **morálkou a morálním chováním**. Mezi odbornou a laickou veřejností je pravděpodobně nejvíce zakořeněna víra, že delikventní a nedelikventní chování se nějak vztahuje k vědomí toho, co je „dobré“ a co „špatné“. Ve vztahu k delikventnímu či nemorálnímu chování lze rozlišovat tři různé aspekty, a to morální znalosti, morální postoje a morální důvody. Pokud se jedná o **morální znalosti**, ukazuje se, že není mezi delikventně a nedelikventně se projevujícími dětmi rozdíl. Obecně všichni, tedy i delikventně se projevující osoby, dobře vědí, co je pro společnost a ostatní osoby „dobré“ a co „zlé“. V dalším chování se proto zapojují také **morální postoje** a zvnitřněné morální normy, **tzv. moral reasoning**. Vztah mezi morálními postoji a chováním je velmi komplikovaný a postoje obecně lze považovat za slabé predikátory chování. To neplatí, pokud jsou splněny následující podmínky: na chování i postoje působí další vlivy jen minimálně, postoje velmi úzce korespondují se sledovaným chováním a jednájí si je svých postojů vědom (Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987). Situace ale často tak jednoduchá nebývá. Přinejmenším lze říci, že existují jasné rozdíly mezi postoji delikventů a nedelikventů ve vztahu k akceptování různých přestupků, stejně jako v emoční reakci na ně. Na individuální úrovni je však nejzásadnější schopnost vytvořit si základní strukturu morálních hodnot společnosti. Výzkumy se

proto zabývaly především tím, jaké je útočnickovo morální vnímání světa, jaké jsou jeho znalosti, postoje a představy o morálních pravidlech a rolích. Z hlediska kognitivně-vývojových přístupů je větší pozornost zaměřována na strukturu morální orientace, tzn. na logické procesy, které jsou v morálním uvažování zapojovány a stupeň, rozlišování a integrace různých perspektiv a myšlenek. Pozornost je tedy více zaměřena na zdůvodnění toho, co **by se** z morálního a etického hlediska **mělo stát, dělat** v různých situacích a dilematech, kterým jedinec čelí. Uvedená morální argumentace se zjišťuje prostřednictvím dotazování na postup v modelových situacích. Obecně lze říci, že byl prokázán vztah mezi výchovnými styly a vývojem moral reasoning u dětí. Rodiče, kteří si osvojili vyšší morální schopnosti, povzbuzovali tuto schopnost také u dětí, a to především jejich povzbuzováním, společným řešením problémů a užíváním spíše rozmluvy než mocenského působení ve výchově, poskytováním a přijímáním podpory apod. (např. Peterson, Hey, Peterson, 1979. In Arbuthnot, Gordon, Jurkovic, 1987).

Jako další faktor lze uvést **schopnost empatie (vcítění)** jako důležitý osobnostní rys, který jedinci umožňuje uvědomit si a/nebo spoluprožít pocity oběti, vcítit se do jejího utrpení a tím blokovat případnou agresi vůči druhým lidem. Uvedený rys významně souvisí s konceptem metalizace uvedeným výše. Někteří autoři rozlišují mezi **kognitivní empatií** (porozumění pocitů jiných lidí), která více souvisí s kriminálním chováním, a **emoční empatií** (spoluprožití pocitů jiných lidí), která s ním souvisí méně.

Jen pro ilustraci a dokreslení bych zde ráda uvedla také **Eysenckův model výkladu osobnosti delikventa**, který vychází z jeho pojetí osobnosti, kterou ve své monografii pracovně definuje následovně: „*Osobnost je více či méně stabilní a přetrvávající organizace jedincova charakteru, temperamentu, intelektu a fyzická, která určuje unikátnost jeho přizpůsobení se prostředí. Charakter označuje jedincův více či méně stabilní a přetrvávající systém konativního chování („vůle, chtění“); temperament jeho více či méně stabilní a přetrvávající systém afektivního chování („emoce“); intelekt jeho více či méně stabilní a přetrvávající systém kognitivního chování („intelligence“); fyzčko jeho více či méně stabilní a přetrvávající systém tělesné konfigurace a neuro-endokrinního základu, obdaření.*“ (Eysenck, 1960, s. 2) Eysenck dále vytvořil třídímenzionální model osobnosti, a to extraverte X introverze, citová stabilita X labilita, tj. neurotičnost, a psychotičnost. Poslední dvě jmenované dimenze jsou na sobě nezávislé a nejvíce odpovídají psychopatologickým poruchám. Dimenze neurotičnosti spíše odráží „*emocionalitu jedince z hlediska pohyblivosti neurofyzilogických procesů.*“ (Koudelková, 1995, s. 66) Dimenze psychotičnosti bývá definována jako psychopatická emocionální plochost a bývá spojována s poruchami chování, popřípadě se schizoidními vzorci chování (Koudelková, 1995). „*Zahrnuje též impulzivitu, agresivitu, nedostatek empatie, náznaky krutosti,*

vyhledávání neobvyklých podnětů a necitlivost. ... Podle Eysenckovy teorie osobnosti je delikvence projevem nedostatečné socializace, jež se uskutečňuje prostřednictvím podmiňování.“ (Koudelková, 1995, s. 66) Delikventní osobnost by dle jeho názoru skórovala v dimenzi extraverze, emoční lability a psychotičnosti. Jeho teorie byla podrobena dalším empirickým výzkumům.

4.1 INTEIGENCE

Skutečnost, že nízká inteligence může být jedním z příčinných faktorů páčání trestné činnosti a delikvence, je dlouhodobě zkoumána. První zmínky lze najít již v Lombrosových prvotních pracech. Především Goddardova práce (1921) však přispěla k objasnění vztahu mezi mentální nedostačivostí a delikvencí jako vztahu příčinného (Quay, 1987).

V této souvislosti je však třeba čelit některým metodologickým problémům. Především je nutné si uvědomit, že většina delikventů pochází z prostředí s nízkou socioekonomickou úrovní, která do určité míry s úrovní inteligence koreluje. V případě, že porovnáváme delikventy s osobami, které se delikventně neprojevují a není u nich socioekonomický status zohledňován, mohou delikventní jedinci vycházet jako jedinci s nižším IQ. Existují však studie, které se s tímto aspektem počítají a došly přesto k závěru, že v přímém porovnání úrovně IQ a sociální třídy je úroveň IQ obecně větším prediktivním faktorem páčání trestné činnosti než sociální třída nebo kulturní zázemí. (Hirschi, 1969; West, 1973; Reiss, Rhodes, 1961. In Quay, 1987) Dalším faktorem, který je dle Quaye (1987) třeba zohlednit, je skutečnost, že úroveň IQ byla měřena u tzv. oficiálních delikventů, tedy těch, co byli jako pachatelé trestné činnosti usvědčeni. V tomto případě je tedy třeba neopomenout, že tzv. oficiální delikventi budou pravděpodobněji nižšího IQ, protože nebyli dost chytří na to, aby se nenechali zatknout. Tento argument je vyvrácen dalšími studiemi, ze kterých je patrné, že rovněž neoficiální delikvence zjištěná prohlášením osoby, bývá častěji spojena s nízkou úrovní IQ. Dále je třeba vzít v potaz duševní stav, ve kterém jsou delikventi testováni, a to buď pro potřeby soudního řízení, kde se podrobují znaleckému zkoumání, anebo pro účely výzkumu v institucionální péči, kde mohou být méně motivováni a více podléhají depresivním rozladám a vlivům. Podrobněji se touto problematikou zabýval Caplan (1965. In Quay, 1987) a Willson, Herrnstein (1985. In Quay, 1987) Obecně lze říci, že na základě dosud provedených výzkumů bylo zjištěno, že většina delikventů, zhruba dvě třetiny, jsou ve srovnání s běžnou populací mentálně nedostačiví, a to ve verbálních schopnostech, které jsou měřeny standardizovanými inteligenčními testy. Tuto skutečnost lze vysvětlit různými způsoby. Např. Hirschi, Hindelang (1977. In Quay, 1987) upozorňují na to, že neexistuje žádný důkaz pro přímé ovlivňování delikvence prostřednictvím úrovně IQ. Zastávají názor, že nízká úroveň IQ vede k nižším výkonům ve škole, což vede k vytvoření negativních postojů jedince

vůči škole a dále k delikventnímu chování. Na druhou stranu však existují studie, které se na věc dívají z opačného sledu a považují antisociální chování za předchůdce školního neúspěchu.

Quay (1987) se přiklání k následujícímu názoru: „Nižší inteligence je jedním z mnoha faktorů, které mohou dítě s ohledem na jeho úspěch v interakci v různých situacích, kterým v procesu vývoje čelí, znevýhodňovat. V raném věku může být dítě ve vztahu k nedostatečné péči rodičů zranitelnější, a ve skutečnosti je dokonce interakce s rodiči, kteří jsou disponovaní k tomu, aby jim poskytovali spíše nedostatečnou rodičovskou péči, pravděpodobnější. Taková interakce je pravděpodobnější také vzhledem k tomu, že nedostatečné IQ bývá spojeno s dráždivým nebo obtížným temperamentem, motorickou hyperaktivitou a sníženou tlumící kontrolou. Výsledkem působení všech těchto sil může být počátek problémového chování. Takto ovlivněné dítě může být, když vstupuje do školy, současně ve dvojnásobné nevýhodě. Jednak je méně intelektově schopné, částečně také ve verbální oblasti, takže se hůře vyrovnává s akademickými úkoly, a zároveň jsou u něj přítomny agresivní projevy v chování, které jej ve vztahu k učitelům a vrstevníkům odcizují. Z vývojového hlediska obojí faktory v kombinaci pravděpodobně povedou ke školnímu neúspěchu, který následně posiluje problémové chování. Zároveň vyšší kognitivní funkce, jako je verbální seberegulace, řešení sociálních problémů, morální hodnocení, se také nevyvíjejí adekvátně, což je pravděpodobně způsobeno omezenou intelektovou kapacitou a vzájemným neposilováním sociální interakcí, což v této době charakterizuje vztahy dítěte s dalšími osobami. Všechny uvedené faktory včetně dalších, jako jsou deviantní rodiče nebo modely chování u vrstevníků, vedou k chování, které je zákonem zakázané.“ (Quay, 1987, s. 114 – 115)

5. PRÁVNÍ ÚPRAVA KRIMINALITY DĚTÍ

Již v úvodní kapitole, ve které jsem vymezila základní pojmy této diplomové práce, jsem se letmo dotkla právní úpravy „dětské kriminality“. Na tuto problematiku se nyní podíváme blíže, avšak s vědomím, že se jedná pouze o okrajovou oblast této práce sloužící k vytvoření komplexnější představy, případně k vícestrannějšímu zamyšlení.

Jak jsem již naznačila, vzhledem k tomu, že v České republice od 1. ledna 2004 platí zvláštní úprava zabývající se trestnou činností mladistvých a dětí mladších patnácti let, není ve společnosti, nebo alespoň dle zákonodárského sboru, sporu o tom, že s mladými „delikventy“ je třeba oproti dospělé delikventní populaci zacházet odlišně. Nyní si ve zkratce shrneme specifika této úpravy, která je provedena především zákonem č. 218/2003 Sb., o odpovědnosti mládeže za protiprávní činy a o soudnictví ve věcech mládeže a o změně některých zákonů (*zákon o soudnictví ve věcech mládeže*). *„Hlavní účel zákona spatřuji především v tom, že klade důraz na převýchovu mladých delikventů, a tím i na prevenci dalšího páčání trestné činnosti z jejich strany. Zájem na potrestání pachatele má být u mladistvých zatlačen do pozadí. ... Mladiství pachatelé trestné činnosti jsou výchovou ovlivnitelní mnohem více než dospělí.“* (Mašek, 2004, s. 1) Pouze na okraj bych chtěla dodat, že právní odbornou veřejností není výraz „převýchova“ primárně spojován s behavioristickým přístupem. Jeho užitím bylo spíše zdůrazněno, že možnost nápravy, ať je jí docíleno jakýmkoliv prostředky, případně jakýmkoli terapeutickým přístupem, je u dospívajících vyšší.

5.1 VĚKOVÁ HRANICE TRESTNÍ ODPOVĚDNOSTI

Podobně jako ve většině zemí, stejně jako v různých historických obdobích, je v právní úpravě kriminality mládeže aktuální potřeba stanovit věkovou hranici určující pro počátek trestní odpovědnosti jedince. Trestní odpovědnost v podstatě spočívá v následné reakci státu na protiprávní jednání, má sankční povahu a je zaměřena na pachatele trestného činu (Fojtová, 2000).

Jen pro lepší představu a pro srovnání bych zde chtěla zmínit rovněž např. úpravu platnou v USA, Anglii a Walesu či Austrálii, tedy v zemích angloamerické právní kultury, která oproti kontinentální právní kultuře Evropy již tradičně počítá, z našeho pohledu, s extrémně nízkou věkovou hranicí trestní odpovědnosti. V současné době *„ve většině států USA podléhají pravomoci soudu mládeže pachatelé, kteří dosud nedosáhli 18 let věku, v některých státech je dokonce věk snížen na 16, popř. 17 let. Spodní věková hranice, je-li určena, se pohybuje v rozmezí od 6 do 12 let.“* (Chromý, 2005, s. 14) Je zde zároveň stanovena široká škála netrestných preventivních aktivit sociální povahy,

na druhou stranu právní řád v některých státech umožňuje uložit a následně i provést na pachateli mladším 18 let trest smrti (Chromý, 2005). Podobně v Anglii a Walesu, pokud „*mladistvý starší 10 let spáchal vraždu nebo jiný závažný trestný čin, je možné mu uložit doživotní trest nebo nepodmíněný trest odnětí svobody.*“ (Chromý, 2005, s. 15) V Austrálii je minimální věk trestní odpovědnosti rovněž stanoven níže, než je tomu na evropském kontinentu. „*V šesti australských jurisdikcích je stanoven minimální věk na 10 let, zbývající dvě mají hranici trestní odpovědnosti 7 a 8 let věku.*“ (Chromý, 2005, s. 16) V evropských západních zemích je věková hranice trestní odpovědnosti stanovena různě, v některých případech (Švýcarsko a Řecko) je pro trestní postih požadován minimální věk nižší než 12 let a v Nizozemí je touto věkovou hranicí přesně 12 let. Všechny ostatní země mají stanovenou věkovou hranici trestní odpovědnosti vyšší – např. 13 let ve Francii, 14 let v Německu nebo v Itálii, 15 let v Dánsku nebo Švédsku a dokonce 16 let ve Španělsku. (Kacafírková, 2002)

Platná právní úprava v České republice umožňuje uložit trest, správně spíše sankcionovat, jedince, který se dopustil trestného činu v době, kdy byl starší 15 let, přesněji alespoň jeden den po svých patnáctých narozeninách. Do té doby není trestně odpovědný a nelze jej za jeho protiprávní jednání trestně stíhat. Jak ale uvedu dále, lze na něj výchovně působit uložením některého z opatření, které zákon o soudnictví ve věcech mládeže taxativně, tedy vyčerpávajícím způsobem, vypočítává. Podobně tomu bude dle nového trestního zákoníku, který je v současné době ve fázi schvalování Parlamentem ČR, s tím rozdílem, že věková hranice trestní odpovědnosti bude snížena na 14 let. Mezi argumenty, které podporují snížení věkové hranice, nejčastěji patří rostoucí brutalita dětí, které se dopouštějí násilné trestné činnosti, psychická vyspělost současné mládeže, srovnání s právní úpravou okolních zemí či historická zkušenost s nižší věkovou hranicí trestní odpovědnosti v ČSR, která odpovídala věku 14 let (Matiaško, 2008). Dle mého názoru však snížení věkové hranice trestní odpovědnosti nepřinese zamýšlený účinek. Těžko si lze představit, že by takové opatření bylo schopno vyřešit dlouhodobý komplexní společenský problém, jakým kriminalita dětí bezpochyby je. Snížíme tedy spodní hranici trestní odpovědnosti na 14 let. „*Jestli pak ale v následujících týdnech dojde k dostatečně zavrženíhodnému činu jedenáctiletého nebo desetiletého dítěte, možná se dočkáme i návrhů na ještě markantnější snížení této hranice.*“ (Kučera, Richter, 2004, s. 2) Usnadníme si tak pouze sankční působení na jedince nižšího věku. Vhodnější by jistě bylo hledat taková opatření, jejichž uložením bychom mohli dosáhnout žádoucího výchovného působení na jedince projevujícího se delikventně, a vytvořit propojený systém institucí s dostatečným počtem kvalifikovaných pracovníků. A stejně, i za existence „ideálního“ programu zacházení s dětmi páchajícími trestnou činností, je třeba se smířit s tím, že v určitém procentu případů vyjde veškerá snaha vniveč. Záměrně se zde nezmiňuji také o preventivních opatřeních, které by byly jistě neúčelnější.

Ale neměla bych se zabývat spíše psychologickým pohledem na věc? Je zřejmé, že stanovení přesné věkové hranice trestní odpovědnosti je umělé. Ne u všech jedinců probíhá vývoj stejně rychle a rovnoměrně. Lze se tak setkat s inter- i intraindividuálními rozdíly, které zde hrají významnou roli. Těžko lze předpokládat, že se delikventně bude chovat pouze jedinec vyvíjející se ve všech ohledech průměrně tak, je popsáno v kapitole „Základní specifika vývojového období pubescence“. Spíše naopak. Snížením věkové hranice trestní odpovědnosti se pouze zvyšuje pravděpodobnost, že vývoj v některých ohledech, které jsou z pohledu zdržení se delikventního jednání zásadnější, nebude na požadované úrovni „dokončen“. Podívejme se např. na rozvoj kognitivních funkcí a jejich význam z pohledu anticipace budoucnosti, zohlednění důsledků současného chování na svůj budoucí život apod. Rovněž zvýšený egocentrismus typický pro období pubescence či větší pocit nejistoty související jak s tělesnými změnami tak s vytvářením a upevňováním pozice ve společnosti obecně a také ve svém užším sociálním prostředí. Především v oblasti bagatelních majetkových deliktů lze s ohledem na psychologické poznatky považovat určité porušování norem „*v některých fázích dospívání dokonce za víceméně normální.*“ (Válková, Sotolář, 2004, s. 197) Podobně také užívání násilí při dosahování aktuálně žádoucích cílů nemusí být s ohledem na zkušenosti dospívajícího z jeho rodinného či jiného sociálního prostředí ničím výjimečným a může být dokonce považováno za běžný standard.

Zřejmě s ohledem na uvedené pochybnosti je v současné právní úpravě týkající se mladistvých zakotvena **koncepce tzv. relativní trestní odpovědnosti**, což znamená, že pro existenci trestní odpovědnosti jedince je kromě dostatečného věku a přičetnosti, tedy nepřítomnosti duševní poruchy v pravém slova smyslu, vyžadována rovněž rozumová a mravní vyspělost. Znamená to, že pokud mladistvý (starší 15-ti let a mladší 18-ti let) není v době spáchání činu schopen v důsledku nedostatečné rozumové a mravní vyspělosti rozpoznat nebezpečnost svého činu pro společnost nebo ovládat své jednání, není za takový čin trestně odpovědný a zachází se s ním jako s dítětem mladším patnácti let. „*Rozumová a mravní vyspělost má dvě složky, které se vzájemně ovlivňují a tvoří z hlediska vývoje mladistvého do značné míry celek. Obecně je složka rozumového vývoje charakterizována tak, že zahrnuje postupně individuální nabývání schopností pojmového myšlení, přičemž stupeň takového vývoje je určován dosaženou úrovní tohoto myšlení. Za mravní vývoj osobnosti mladistvého se pak považuje proces, v němž si osobnost mladistvého v průběhu individuálního rozvoje osobnosti osvojuje normy chování, které platí v daném období rozvoje společnosti, tyto přeměňuje na osobní a morální kvality. V závislosti na biologickém a psychickém zrání osobnosti mladistvého získává rozumová a mravní vyspělost trvalejší ráz. ... Rozumová a mravní vyspělost mladistvého není projevem chorobného stavu... Jde o otázku vývojové opožděnosti.*“ (Šámal, Púry, Rizman, 2004. In Jelínek, 2005, s. 127 - 128) V praxi je tato koncepce uplatňována tak, že každý

jedinec starší 15-let je zásadně trestně odpovědný, ale v případě pochybností o jeho rozumovém a mravním vývoji je třeba zpracovat znalecké posudky z oboru psychiatrie a případně psychologie, na základě kterých bude o trestní odpovědnosti konkrétního jedince rozhodnuto. Institutem relativní trestní odpovědnosti je tedy kromě kalendářního věku umožněno respektovat také věk mentální (Zezulová, Růžička, 2005). Zmíněnou úpravu považuji za relativně pokrokovou, nicméně s jejím využitím jsem se v praxi dosud nesetkala.

Jen na okraj bych také chtěla připomenout, že zákon o soudnictví ve věcech mládeže sice umožňuje na dospívající mladší patnácti let výchovně působit některým z upravených opatření, ale nestanoví pro takové působení žádnou dolní věkovou hranici. Představme si třeba situaci, kdy tři desetileté děti položí na koleje velký kámen a sledují, co s ním jedoucí vlak udělá, nebo také, co udělá kámen s jedoucím vlakem. Těžko si lze představit, že by toto jejich jednání mělo být projednáváno u soudu v souvislosti se spácháním trestného činu obecného ohrožení i přesto, že v podstatě naplnily všechny zákonné znaky jeho skutkové podstaty. „... v praxi je třeba pamatovat na zachování proporce mezi povahou činu jinak trestného, kterého se dopustilo trestněprávně neodpovědné dítě, a reakcí na takový čin. Zohlednit je přitom nezbytné i vše, co charakterizuje osobu dítěte, které takový čin spáchalo. ... Základními předpoklady užití opatření vůči trestně neodpovědnému dítěti jsou spáchání činu jinak trestného takovým dítětem a jeho schopnost uvědomovat si s ohledem na dosažený stupeň rozumového a mravního vývoje všechny skutečnosti relevantní pro hodnocení daného činu jako jinak trestného a chápat smysl a účel přijatých opatření. ... Správně posoudit tyto skutečnosti v jejich vnitřních souvislostech lze pouze za předpokladu znalosti předchozího průběhu života, způsobu výchovy a osobnosti dítěte.“ (Válková, Sotolář, 2004, s. 201) Pokud toto tvrzení mohu porovnat se svými drobnými zkušenostmi z praxe, předchozí průběh života a způsob výchovy je u dítěte jakžtakž zjišťován, ale co se týče posouzení osobnosti dítěte, bývá toto zúženo na míru projevené upřímné lítosti, opravdovou snahu po nápravě a připravenost převzít za své jednání odpovědnost. K takovému postupu lze mít jistě výhrady.

5.2 OPATŘENÍ, KTERÁ LZE DĚTEM MLADŠÍM 15-TI LET ULOŽIT

Skutečnost, že dospívající není trestně odpovědný, zároveň neznamená, že mu nelze uložit, s úmyslem na něj výchovně působit, některé z následujících opatření, a to dohled probačního úředníka, zařazení do terapeutického, psychologického nebo jiného vhodného výchovného programu ve středisku výchovné péče a ochrannou výchovu. „Nabízená řešení by měla uspokojovat potřeby dětí, podněcovat je k přijímání obecně akceptovatelných norem chování, rozvíjet pozitivní prvky jejich osobnosti, posilovat jejich sociálně užitečné svazky, podporovat jejich specifické zájmy a přispívat

k tomu, aby si našly společenské uplatnění odpovídající jejich schopnostem a rozumovému vývoji. Žádné z uplatnitelných opatření přitom není namířeno proti dětem samotným, byť může být za určitých okolností spojeno s podstatným omezením jejich běžného způsobu života a představovat pro ně citelnou újmu, nikdy však ve smyslu trestněprávně represivním jako je tomu u dospělých pachatelů, kde jsou užívanými opatřeními sledovány i generálněpreventivní cíle. Dopustí-li se dítě činu jinak trestného, je podle zákona o soudnictví ve věcech mládeže nezbytné na tento čin reagovat jeho projednáním a v případě potřeby učiněním vhodných opatření k jeho nápravě.“ (Válková, Sotolář, 2004, s. 200) Mezi odbornou veřejností se však o této problematice spíše vede diskuse: „*Skutečnost, že například dvanáctiletý ... pachatel může být v důsledku spáchání činu jinak trestného umístěn v rámci nařízené ochranné výchovy do výchovného ústavu, nelze označit jinak než jako represi.“* (Kučera, Richter, 2004, s. 2)

Jen velmi stručně k uložení **opatření dohledu probačního úředníka**. V tomto případě je kladen zvláštní důraz na výchovné působení na dítě, a to zcela v souladu s konkrétním programem výkonu dohledu, ve kterém jsou shrnuty jednotlivé kroky následného postupu (Sotolář, 2008). Specifikem je, že probační úředník je povinen dospívajícího pravidelně navštěvovat v místě jeho bydliště a ve škole. Vychází se přitom z toho, že „*setkání probačního úředníka s dítětem mladším patnácti let na pracovišti probační a mediační služby by pro něj i pro jeho zákonného zástupce mohlo být příliš zatěžující a formální, navíc zpravidla neumožňující si utvořit ucelenou představu o jeho aktuálních poměrech a potřebách.*“ (Sotolář, 2004, s. 356) Výkon dohledu není časově omezen, z povahy věci však vyplývá, že může trvat jen dokud to vyžaduje jeho účel, nejdéle do dovršení osmnáctého roku věku dítěte (Sotolář, 2004).

Dalším z opatření, které lze dospívajícímu uložit, je **výkon některého z výchovných programů**, který fakticky zajišťují střediska výchovné péče. „*Absolvování výchovných programů realizovaných středisky výchovné péče je spojeno s poskytováním speciální pedagogické péče a psychologické pomoci dětem, které je absolvují. Věcně jsou tyto programy zaměřeny tak, aby umožňovaly reagovat na různé projevy poruch chování a negativních jevů v sociálním vývoji těchto dětí a na jejich problémy s integrací do společnosti.*“ (Sotolář, 2008, s. 207) Vnitřní režim jejich výkonu se liší, stejně jako různou měrou zasahují do běžného života dětí, kterým bylo opatření uloženo. Lze je rámcově členit do tří skupin, a to na ambulantní, celodenní a internátní programy, které jsou jako jediné spojeny s vytržením dítěte z jeho rodinného a sociálního prostředí (Sotolář, 2008).

„*Účelem ochranné výchovy je vhodnou výchovou, speciálními výchovně-vzdělávacími a nápravně-výchovnými metodami odstranit, popř. alespoň omezit možnost vzniku dalších, pro*

společnost nebezpečných následků zanedbané výchovy mladistvého a zároveň mu umožnit další rozvoj...“ (Fojtová, 2000b, s. 11) Na základě svého krátkodobého pozorování v jednom z nejpřísnějších oddělení, kde je ochranná výchova v České republice vykonávána, jsem však nenabyla dojmu, že by tento zamýšlený účel byl naplňován, a to z různých důvodů – personálním obsazením počínaje a vytvořeným plánem zacházení s takovými klienty konče. Ochranná výchova je nařizována povinně, pokud se dítě starší dvanácti let a mladší patnácti let dopustilo činu, za který je dle trestního zákona možné v případě dospělého pachatele uložit výjimečný trest (tedy trest odnětí svobody ve výměře od 15 do 25 let nebo doživotní trest odnětí svobody). Takovými trestnými činy jsou např. „brutální“ vražda nebo těžké ublížení na zdraví s následkem smrti apod. Ochranná výchova může být dále nařízena jedinci mladšímu patnácti let v případě, že je toto opatření nezbytně nutné k zajištění jeho řádné výchovy a dopustilo se trestného činu, jehož povahou je takový postup odůvodněn. Úpravou je pamatováno na případy, kdy o dospívajícího není náležitě postaráno, jeho výchova je zanedbávána či vyrůstá v prostředí, které jeho další žádoucí vývoj ohrožuje. *„Ochranná výchova se vykonává ve zvláštních výchovných zařízeních v resortu ministerstva školství, resp. v léčebném ústavu vzhledem k zdravotnímu stavu chovance.“* (Fojtová, 2000b, s. 11)

5.3 SPECIFIKA SOUDNÍHO ŘÍZENÍ VE VĚCECH DĚTÍ MLADŠÍCH 15-TI LET

Pro projednávání protiprávní činnosti dětí mladších 15-ti let je příslušný specializovaný soud pro mládež v místě bydliště dospívajícího bez ohledu na to, kde k protiprávnímu jednání došlo. Smyslem této úpravy je jednak co nejvíce znásobit množství informací, které má soud při projednávání věci k osobě dospívajícího k dispozici, náležitě ovlivňovat jeho další vývoj také s ohledem na znalost poměrů, ve kterých se pohybuje a vyrůstá, a zároveň sledovat jeho případná předchozí, týmhž soudem projednávaná, delikventní jednání, čímž je současně zabezpečována ochrana společnosti před jeho dalším kriminálním vývojem. (Šámal, 2003) Každý orgán činný v trestním řízení (policejní orgány, státní zastupitelství a soud) by měl, pokud působí v trestních věcech mládeže, projít zvláštní průpravou pro zacházení s mládeží (Mašek, 2004). Dále je třeba dbát na jejich osobní a odborné předpoklady. Řízení není vedeno podle trestních předpisů, ale podle předpisů civilního práva. *„Jedná se o nesporné řízení vycházející z právní úpravy řízení ve věcech péče o nezletilé.“* (Válková, Sotolář, 2004, s. 201) V souvislosti s výchovným působením na jedince, který se chová kriminálně, je také zdůrazňována zásada ochrany poškozeného, která spočívá v tom, že je dbáno na nahrazení škody způsobené protiprávním činem nebo poskytnutí jiného přiměřeného zadostiučinění. Hlavní snahou je obnovit stav, který existoval před spácháním protiprávního činu. V této souvislosti se hovoří o **tzv. restorativní justici**. Z psychologického hlediska lze takový přístup považovat za velmi efektivní. Pomáhá jedinci uvědomit si následky svého jednání, které se vlastní aktivitou

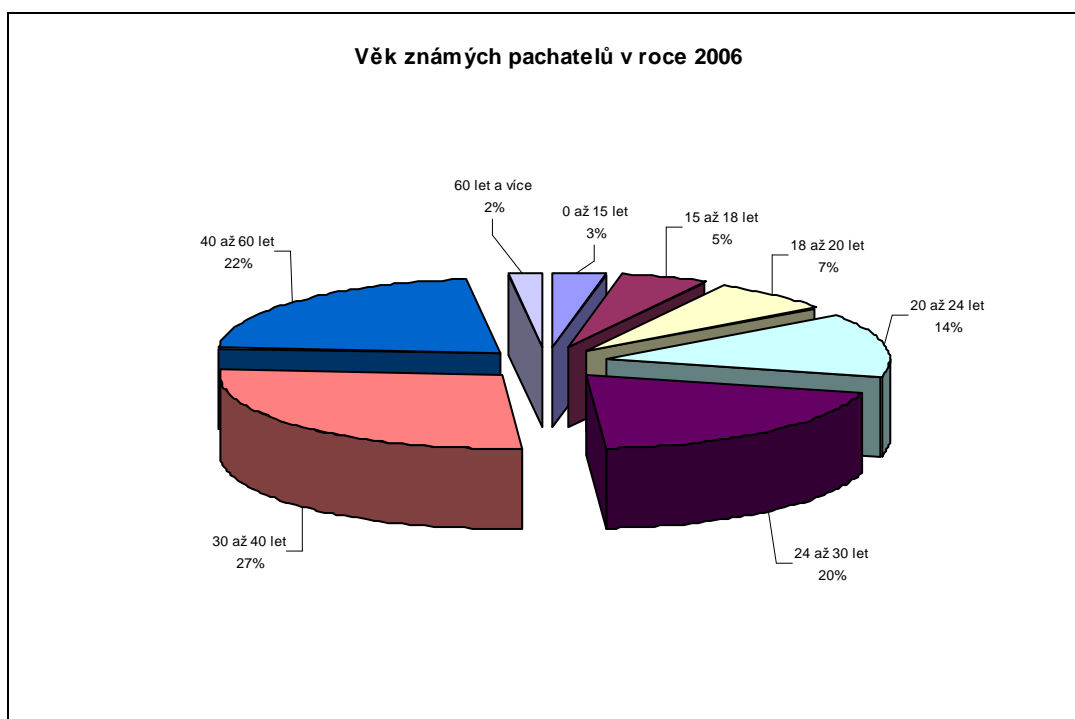
v přiměřených mezích pokouší napravit. Rovněž konfrontace s poškozeným, s tím, jaké obtíže mu dospívající svým jednáním způsobil, a co pro jeho následný život čin znamenal, jistě může přispět k dozrávání osobnosti dospívajícího.

Právní úprava je dále ovládána snahou co nejméně stigmatizovat dospívajícího tak, aby měl možnost začít v případě, že nemá v úmyslu se kriminálně projevovat i do budoucna, znovu. Proto je zakotvena **zásada ochrany soukromí** dítěte mladšího 15-ti let, která se projevuje jednak v zákazu zveřejňování informací o trestním řízení a jednak ve skutečnosti, že ústní jednání u soudu je až na výjimky neveřejné (Mašek, 2004). Stát tedy „*musí hledat cesty, jak s mladými kriminálníky zacházet, kam je umístit, jak na ně působit, jak jim dát šanci.*“ (www.reflex.cz/Clanek17447.html, 2004 – vytištěno 14. 7. 2008) V této souvislosti je v uvedeném zdroji popsán případ dvou desetiletých chlapců z Velké Británie, kteří ubili cihlami a železnou tyčí dvouleté dítě. S ohledem na desetiletou věkovou hranici trestní odpovědnosti byli odsouzeni k doživotnímu vězení. Trest jim byl postupně snížen na osm let, který vykonali ve speciálních zařízeních pro dětské a mladistvé kriminálníky. Na svobodu byli propuštěni za silné asistence státu, který jim zařídil novou totožnost i policejní ochranu, aby mohli začít znovu. Co se týče zásady ochrany soukromí dospívajících, neexistuje mezi laickou ani odbornou veřejností shoda. Především v případě brutálního činu je všeobecně voláno po zveřejnění podoby a základních informací pachatele, a to zejména z důvodu ochrany společnosti. Pro ponechání zásady ochrany soukromí dospívajících v platnosti hovoří především to, že někteří delikventi, kteří se dopouštějí trestné činnosti již v rané adolescenci, s tímto jednáním přestávají kolem osmnáctých narozenin (Moffitová, 1993, in Matiaško, 2008). Blíže se s touto teorií seznámíme v následující kapitole.

6. SOUČASNÝ STAV KRIMINALITY DĚTÍ

Pro základní představu se stručně podíváme na podíl kriminality dětí na celkové trestné činnosti v České republice, její strukturu, a to včetně struktury násilné trestné činnosti. Okrajově se zmíníme také o specifikách kriminality páchané dětmi. V této kapitole budu prezentovat některé statistické údaje podle toho, jak pro mě byly dostupné. S ohledem na tuto skutečnost se v některých případech liší v roce, ke kterému jsou aktuální. Uvedené údaje je proto třeba brát spíše jako ilustraci k tomu, jak je daný jev zastoupený ve společnosti.

Graf č. 1

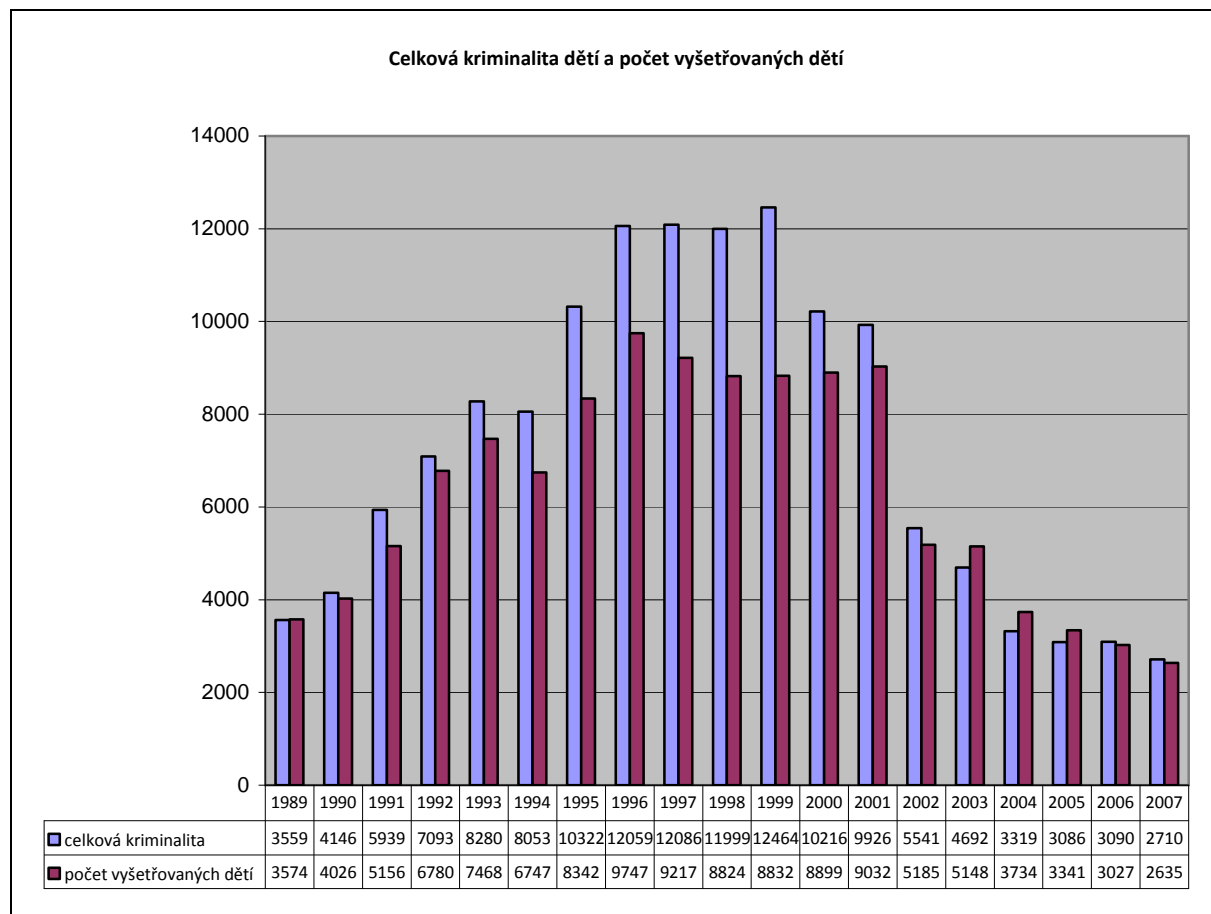

zdroj: Matiaško, 2008

Z uvedeného grafu č. 1 je zřejmé, že na celkové kriminalitě se děti mladší patnácti let podílejí 3 % případů. Z hlediska statistických údajů jej lze považovat za jev ve společnosti okrajový a ojedinělý. Zároveň je však potřeba počítat se skutečností, že u této věkové kategorie je **vysoký podíl tzv. latentní kriminality**, to znamená, že delikventní chování může být mezi dětmi široce rozšířeno, nemusí být něčím neobvyklým, ale málokdy bývá dostatečně objasněno a oficiálně registrováno (Kuchta, Válková, 2005). „Zejména méně závažné, bagatelní delikty jsou u mládeže téměř normální záležitostí, ale pouze malá část z nich je odhalena a stíhána. Je pravděpodobné, že tato skutečnost do určité míry souvisí i s vyšší tolerancí společnosti vůči pachatelům méně závažných trestných činů z řad

dětí a mládeže, neboť porušování práva je u dětí do jisté míry vnímáno jako normální, vývojově podmíněný jev.“ (Kuchta, Válková, 2005, s. 269)

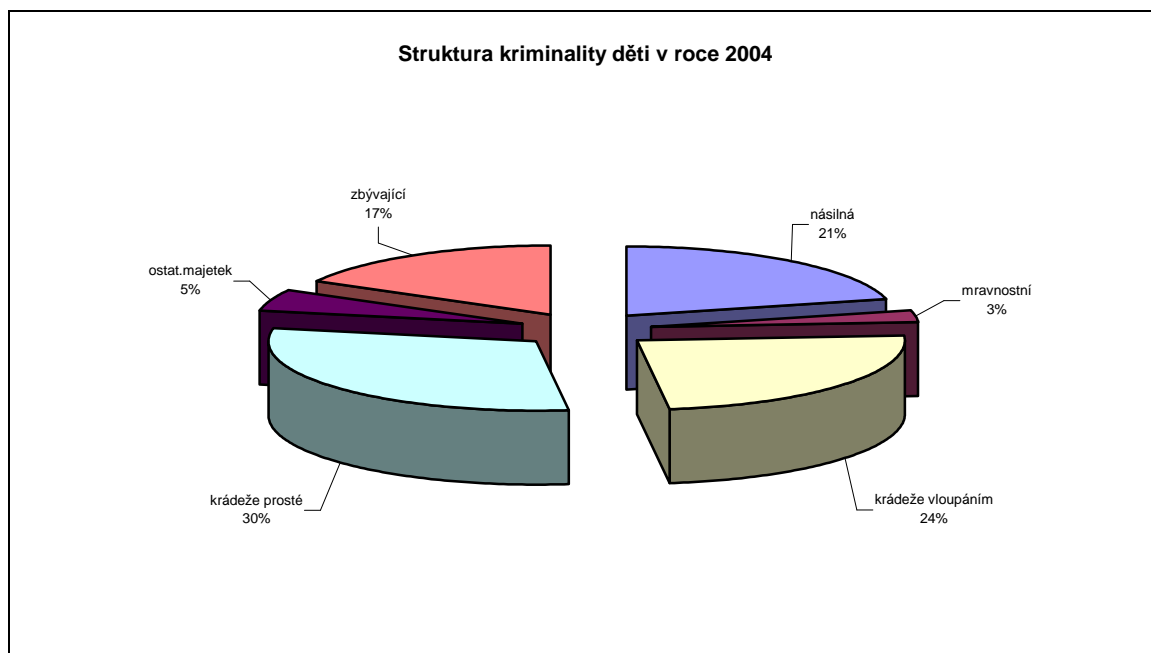
Graf č. 2

zdroj: Matiaško, 2008

Kriminalita dětí má sestupnou tendenci, jak znázorňuje graf č. 2 celkové kriminality dětí a počtu vyšetřovaných dětí. Počet registrovaných skutků spáchaných dětmi kulminoval v roce 1999 a od této doby do roku 2007 klesl o více jak 77 %. Pokud jde o ukazatel počtu vyšetřovaných dětí, ten zahrnuje všechny děti mladší patnácti let, které byly vyšetřovány pro jeden i více skutků. Pokud tento ukazatel porovnáme s celkovým počtem registrovaných skutků spáchaných dětmi, vyjde nám trend vývoje počtu skutků na jednoho pachatele, tedy to, jestli se méně dětí dopouští i méně delikventního jednání. Oproti kulminaci v roce 1996 došlo k regresi o necelých 73 %.

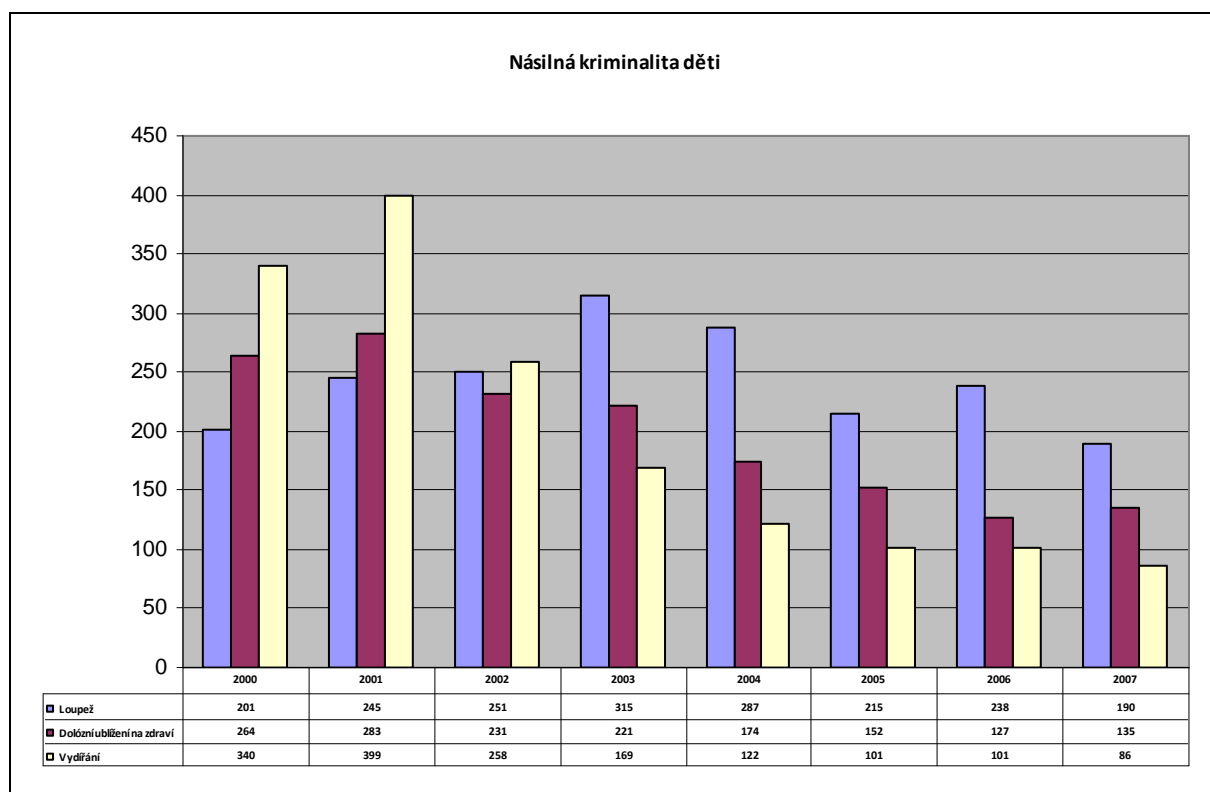
Graf č. 3

zdroj: Kuchta, Válková, 2005

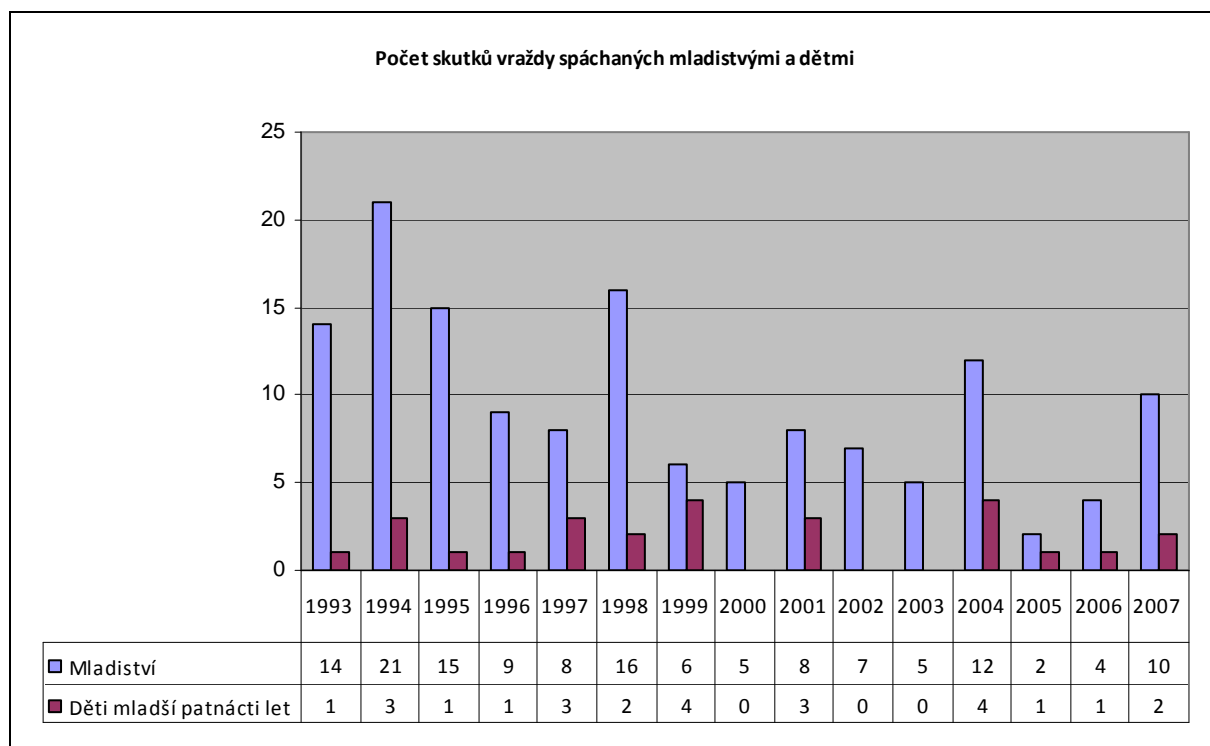
Z grafu č. 3 o struktuře objasněné kriminality dětí, sice v roce 2004 ale v průběhu let se příliš nemění, je zřejmé, že jednoznačně převažují méně závažné majetkové trestné činy, především krádeže. Ovšem ani podíl násilné trestné činnosti není zanedbatelný (21 %). Je třeba si uvědomit, že většina z takové trestné činnosti je zastoupena spíše méně závažnými trestnými činy.

Graf č. 4

zdroj: Matiaško, 2008

Graf č. 5

zdroj: Matiaško, 2008

Prostřednictvím dvou posledně uvedených grafů č. 4 a 5 jsme se detailněji podívali na strukturu násilné trestné činnosti dětí až do roku 2007, tedy v současné době nejaktuálnějších statistik. V přehledu násilné kriminality (kromě vraždy) je patrná tendence k poklesu takového jednání v posledních letech. Tradičně je nejvíce zastoupen trestný čin loupeže, který nebývá považován za standardní násilný delikt z toho důvodu, že násilí užitá k osobnímu ohodnocení je pouze instrumentální. *„To znamená, že samotné násilí není cílem jednání subjektu, nýbrž prostředkem k jeho naplnění. Primárním cílem je ... obohatit se na úkor jiného, a násilí užitá k tomuto účelu směřuje především k překonání, nebo zamezení odporu poškozeného.“* (Matiaško, 2008, s. 217) Klesající tendenci má rovněž páchaní trestného činu úmyslného ublížení na zdraví a trestného činu vydírání. Z grafu č. 5, kterým je zachycen počet skutků vraždy v posledních letech je patrná spíše kolísavost jejich počtu. Jedná se totiž o delikventní jednání, které je velice specifické z pohledu etiologie a velice vzácné z pohledu kriminální fenomenologie. Graf č. 5 zároveň umožňuje srovnání počtu vražd spáchaných mladistvými a dětmi.

K dalším specifikům kriminality dětí stojí dle mého názoru zato uvést následující. Delikvence dětí má většinou **epizodický charakter**, tzn. že *„široce rozšířené delikventní chování dětí a mladistvých je ve většině případů spjato s časově ohraničeným obdobím dětství a dospívání a s tím souvisejícím psychickým a sociálním vývojem jedince a odezní samo dosažením dospělosti. Z údajů o registrované kriminalitě vyplývá, že k poklesu kriminality dochází kolem 25. roku.“* (Kuchta, Válková, 2005, s. 272 - 273) Dalším rysem je skutečnost, že podstatnou část kriminality páchané mládeží má na svědomí jen velmi **malá skupina tzv. intenzivních pachatelů**. Rovněž **způsob provedení** vykazuje zpravidla určité zvláštnosti, které se projevují v předmětu útoku, nedokonalé přípravě, neúměrné tvrdosti, ničením věcí, nedostatkem zkušeností a častém ovlivnění alkoholem. Typicky se mládež delikventního jednání dopouští **ve skupinách**. V některých případech skupina hraje dokonce zásadní roli a může přímo iniciovat delikventní jednání svých členů. Příkladem mohou být násilné, rasisticky motivované trestné činy, či tzv. sprejerství. Významnou roli hraje skupina také při šikanování, neboť nejde pouze o vztah mezi šikanujícím a šikanovaným, ale o poruchu pozitivních vztahů v celé skupině, která může vést i k tomu, že se velká část skupiny v různé míře k šikanování obětí, či obětí připojí.

Jak již bylo naznačeno v předchozím odstavci a jak vyplývá z teorie a výzkumů vývojové kriminologie, ne všechny děti které se dopouštějí delikventního jednání v raném věku, zůstanou pachatelé trestné činnosti i v dospělosti. Moffitová a její kolegové (In Matiaško, 2008) rozlišily dvě vývojové dráhy delikvence dítěte. Na té první lze pozorovat celoživotní trajektorii delikvence od útlého věku, a to někdy už od tří let, nebo i dříve. Taková jedinci bývají označováni jako **life-course persistant offenders** (LCP). Velkou většinu dětských delikventů však tvoří jedinci, kteří se dopouštějí

trestných činů v období dospívání a přestanou kolem osmnáctých narozenin. Tyto jedince Moffitová označila jako ***adolescent-limited*** (AL). Pro přehlednost lze uvést následující tabulku.

Tab. č. 1

	Life Course Persistent (LCP)	Adolescent Limited (AL)
Začátek kriminální dráhy	Časně (někdy již kolem 3. roku)	Později (obvykle v rané adolescenci)
Kriminální chování	Pokračuje celým životem delikventa	Obyčejně končí dosažením rané dospělosti
Typ delikvence	Různé	Různé
Vývojové pozadí	Často jsou patrné neurologické potíže, LMD, poruchy chování	Obyčejně normální, bez neurologických potíží
Akademické schopnosti	Obyčejně podprůměrné	Obyčejně průměrné až nadprůměrné

(Matiaško, 2008, s. 220)

III. EMPIRICKÁ ČÁST

1. VÝZKUMNÝ PROJEKT A JEHO CÍLE

Na základě statistických údajů sice lze dojít k závěru, že násilná kriminalita dětí je relativně okrajovým společenským problémem, nelze se však s takovým závěrem ztotožnit. Je třeba si uvědomit, že v případě tak brzkého počátku násilné kriminální „kariéry“ jedince, hrozí vysoké riziko, že v započatém způsobu života bude pokračovat i v budoucnu. Jen včasná a efektivní intervence poskytuje určitou možnost, že nastoupená životní cesta bude následně vyhodnocena jako slepá s tím, že může být zvolena cesta jiná, která bude vyhovovat jak samotnému jedinci tak většinové společnosti a jejím normám, včetně norem zákonných. Pro takovou intervenci je však třeba problematiku kriminality dětí velmi dobře znát, uvědomovat si všechny její aspekty a faktory, které mohou hrát v násilném jednání roli. Násilného činu se dospívající nedopustí „zčista jasna“. Vždy má za sebou nějaké životní zkušenosti, které mají původ v rodině, v kontaktu s vrstevníky, se školou a „zvoleným“ životním stylem. Na takovém chování se podílejí také osobnostní charakteristiky, které násilným projevům dospívajícího mohou napomáhat nebo naopak nepříznivé vlivy okolí tlumit a neutralizovat. Uvedenými aspekty jsme se však zabývali v teoretické části, kde jsme je probrali podrobněji. V této části diplomové práce je třeba podívat se na jednotlivé případy dětí, které se díky svému životnímu stylu a násilnému jednání dostaly do konfliktu se zákonem. Jaké jsou jejich dosavadní životní zkušenosti? Z jakého pocházejí rodinného prostředí? A co jejich širší sociální prostředí? Případně jaké mají zkušenosti se školou, jaký je jejich prospěch apod.? A co lze říci o jejich osobnostních charakteristikách – liší se významně od většinové populace dospívajících stejného věku?

Cílem tohoto výzkumného projektu je tedy podívat se detailněji na životní osudy několika dětí, které se dopustily násilné trestné činnosti různé závažnosti, „obyčejnými“ loupežemi počínaje a brutální vraždou konče. Základním smyslem výzkumné části diplomové práce je zjistit, zda lze v jejich dosavadním životě pozorovat některé společné charakteristiky a zážitky. S ohledem na takto vymezený cíl byl jako nejvhodnější, a v podstatě jediný možný, zvolen kvalitativní výzkum, který umožňuje zabývat se danou problematikou více do hloubky a zohledňuje a umocňuje jedinečnost a neopakovatelnost každého životního příběhu, což je klíčové v **tzv. idiografickém pojetí**.

Naším úkolem tak bude na základě zpracovaných kazuistik, případových studií, provést srovnání a vytipovat případné společné sociální a osobnostní charakteristiky dospívajících, které by se

zároveň, dle dostupné zpracované literatury, měly na násilném jednání dětí, ale nejen jich, v různé míře podílet.

2. FORMULACE VÝZKUMNÝCH OTÁZEK

- 1. Lze najít podobné či dokonce shodné charakteristiky rodinného prostředí dětí, které se alespoň jednou dopustily násilného trestného činu? Pokud ano, jaké?**
- 2. Lze najít podobnosti v běžném chování dětí, které se alespoň v jednom případě dopustily násilného trestného činu, především v jejich kontaktu s dospělými a s vrstevníky? Pokud ano, jaké?**
- 3. Lze najít podobné či shodné osobnostní charakteristiky dětí, které se alespoň v jednom případě dopustily násilného trestného činu? Pokud ano, jaké?**
- 4. Je u násilně se projevujících dětí prokazatelně vyšší tendence k agresivnímu, antisociálnímu reagování a jednání oproti běžné populaci?**

3. POPIS VÝZKUMNÉHO VZORKU

Výzkumný vzorek byl získán *metodou záměrného (účelového) výběru* (Miovský, 2006) tak, že účastníci byli cíleně vyhledáváni podle určitých vlastností, v tomto konkrétním případě byli vyhledáváni ti, kteří se dopustili násilného trestného činu v době, kdy byli mladší patnácti let. Na snahu o sestavení reprezentativního vzorku bylo rezignováno především vzhledem k tomu, že cílem tohoto výzkumu není dospět k zobecněním, která by bylo možné vztáhnout na veškerou populaci dospívajících, kteří se v době trestní neodpovědnosti dopustili násilného trestného činu. Jeho smyslem je podívat se na sociální a osobnostní charakteristiky několika dětí, které se projevují výrazně antisociálně, tedy v rozporu se společenskými a potažmo zákonnými normami. Dalším důvodem zvoleného postupu je skutečnost, že je velmi obtížné kontaktovat jedince splňující výše uvedené podmínky, tedy spáchání násilného trestného činu v nízkém věku. O trestné činnosti dětí nejsou vedeny téměř žádné evidence a veškeré údaje o nich a jejich jednání jsou blokovány informačním embargem, s ohledem na zásadu ochrany soukromí a potřebu společnosti omezit jejich stigmatizaci projednáváním věci u soudu. Další komplikací pro sběr vzorku je také samotný nízký věk dětí. S ohledem na nedostatek jejich zletilosti je třeba k jakémukoliv kontaktu s nimi a užití získaných podkladů k dalšímu zpracování a jejich publikaci souhlasu zákonných zástupců. Vzhledem ke všem uvedeným skutečnostem jsem postupovala tak, že jsem si vytipovala výchovné zařízení, ve kterém se s mnou hledanými klienty zabývají, a vyjednala jsem si zde stáž. Hlavní výhodou tohoto postupu je především to, že se v uvedeném zařízení soustřeďuje větší množství jedinců vyhovujících mým požadavkům a zároveň nebylo třeba žádat jejich zákonné zástupce o souhlas s vyšetřením. Tím, že jsem působila v rámci konkrétního zařízení, vztahoval se souhlas daný zákonnými zástupci zařízení také na mne. Nevýhodou tohoto postupu je, že sebraná data mohou být do jisté míry velmi jednostranná – účastníky výzkumu se stali „nejproblémovější“ dospívající, kteří se dopustili závažného násilného trestného činu nebo je bylo třeba z jiných důvodů umístit do daného zařízení, které je svým režimem nejpřísnější v České republice. Jak jsem již naznačila výše, potřebovala jsem se rovněž vypořádat se zásadou ochrany soukromí platnou pro děti páčající trestnou činností, a proto některé části této diplomové práce nebudou veřejnosti volně přístupné. Jedná se především o zpracované kazuistiky, které umožňují identifikovat konkrétní osobu vzhledem k časté medializaci jednotlivých případů. Pro snížení pravděpodobnosti ztotožnění konkrétní osoby, a to především v případech spáchání trestného činu vraždy, byla změněna jména konkrétních osob a nejsou uváděna přesná data narození, konkrétních činů apod.

Kritéria pro výběr vzorku byla uvedeným způsobem stanovena proto, že pro období puberty, jak jsme si jej probrali v kapitole o specifikách tohoto vývojové období, je určitý negativismus, kritičnost a radikalismus příznačný. V období dospívání jde především o uvědomění si toho, „kdo jsem a jaké místo ve světě mám“, a o budování určitého autonomního postavení, se kterým je vymezování vůči společenským standardům neoddělitelně spjato. Pro spáchání činu jinak trestného, jak je jednání dospívajícího mladšího patnácti let, kterým porušuje trestní zákon, nazýváno, je však třeba určitá míra společenské nebezpečnosti, která jej jasně rozlišuje od „klukovin“, i když i tyto mohou být v některých případech společností jen obtížně přijatelné. Pouze pro určitou ilustraci se zmíním, dle jakým kritérií se stupeň společenské nebezpečnosti určuje, tak jak je tato problematika upravena ustanovením § 3 odst. 4 trestního zákona. Stupeň společenské nebezpečnosti činu je dán především významem chráněného zájmu, který byl činem dotčen, způsobem provedení činu a jeho následky, okolnostmi, za kterých byl čin spáchán, osobou pachatele, mírou jeho zavinění a jeho pohnutkou. A které trestné činy lze považovat za násilné? Mnou zvolení účastníci se dopustili především trestného činu loupeže, trestného činu úmyslného ublížení na zdraví a trestného činu vraždy. Pouze pro upřesnění uvedu, jak je třeba jednat, aby byly naplněny skutkové podstaty vyjmenovaných trestných činů. Loupeže se dopustí ten, kdo proti jinému užije násilí nebo pohrůžky bezprostředního násilí v úmyslu zmocnit se cizí věci (§ 234 trestního zákona). V případě trestného činu ublížení na zdraví a vraždy je situace zcela jasná. Dopustí se jich ten, kdo jinému úmyslně ublíží na zdraví (§ 221 trestního zákona) nebo jinému úmyslně způsobí těžkou újmu na zdraví (§ 222 trestního zákona) a ten, kdo jiného úmyslně usmrtí (§ 219 trestního zákona).

Vzorek jsem sbírala v rámci dvoutýdenní stáže ve Výchovném ústavu, Dětském domově se školou, Středisku výchovné péče, Střední škole, Základní škole a Školní jídelně v Boleticích u Děčína (dále jen Výchovný ústav v Boleticích), kde jsem působila v červnu a červenci 2007 na uzavřeném oddělení zvaném EPCHO, tedy oddělení pro děti s extrémními poruchami chování. Toto oddělení vzniklo v roce 2005 za účelem umístění klientů starších dvanácti a mladších patnácti let, kterým byla uložena ochranná výchova za závažnou násilnou trestnou činnost, či s ohledem na velké množství spáchané méně závažné násilné trestné činnosti. Tomuto zařízení je přezdíváno „dětské vězení“, protože původním podnětem pro jeho zřízení byla potřeba umístění dětí, které v nízkém věku spáchali vraždu, tedy dětí, v jejichž chování se projevují tak závažné poruchy, že nemohou být umístěny v „běžném“ dětském domově se školou. Má kapacitu pro dvanáct osob a jeho zabezpečení je uzpůsobeno charakteru a závažnosti chování chlapců zde umístěných, tedy nerozbitná skla, mříže v oknech, důsledný kamerový systém a nadměrný počet vychovatelů, při jejichž výběru je zohledňována rovněž jejich fyzická kondice. Jak jsem se zmínila v předchozí větě, jsou zde umístěni

pouze chlapci a panuje zde přísný režim. Chovanci jsou pod neustálým dohledem. I v době, kdy jsem s nimi byla v kontaktu, nás sledoval vychovatel přes jednocestné zrcadlo.

Z uvedeného oddělení Výchovného ústavu v Boleticích jsem vybrala celkem sedm chlapců ve věku od třinácti do patnácti let včetně, následující věkové struktury: jeden chlapec ve věku třináct let, jeden ve věku čtrnáct let a pět chlapců ve věku patnáct let. Všichni chlapci byli rómského původu. Každého z chlapců si nyní stručně přiblížíme:

Štěpán, 13 let

Štěpán se narodil do úplné rodiny, která se záhy rozpadla. V pěti letech se začal projevovat agresivně, což se časem stupňovalo. V deseti letech došlo k významné kvalitativní změně v chování - začal matce vulgárně nadávat a vyhrožovat zabitím. Dosud (v jedenácti a dvanácti letech) se dopustil dvou činů, které je možné kvalifikovat jako trestné činy loupeže, a to tak, že přepadával a okrádal starší ženy.

Pavel, 15 let

Pavel se narodil matce, která se s největší pravděpodobností živí prostitucí, a stejně jako otec o něj a jeho výchovu nejevila zájem. Ve třech letech byl z rozhodnutí soudu z důvodu nedostatečné péče umístěn ve výchovném zařízení. Majetkové a násilné trestné činnosti se dopouštěl jak ve výchovných zařízeních, tak v době, kdy byl na útěku. Nejzávažnějšího jednání se dopustil ve dvanácti letech, kdy se podílel na brutální vraždě stařenky.

Milan, 15 let

O Milana matka po narození ani později nejevila žádný zájem a neměla snahu zajistit mu uspokojení základních životních podmínek. Vyrůstal jako „dítě ulice“. Od dvanácti se začal soustavně dopouštět trestné činnosti, především krádeží a loupeží. Předběžně byl umístěn do dětského domova. V průběhu svého útěku z výchovného zařízení se spolupodílel na brutální vraždě stařenky spolu s Pavlem.

Dušan, 15 let

Dušan byl vychováván benevolentní matkou a přísným nevlastním otcem. Od osmi let začal páchat trestnou činnost, ubližoval sourozencům a hromadily se na něj připomínky ze školy. Trestné činnosti se soustavně začal dopouštět od třinácti let, na svém kontě má rozsáhlou majetkovou a násilnou trestnou činnost, které se dopouštěl se svými kamarády. Ve čtrnácti letech proti němu bylo vedeno 11 trestních stíhání.

Adam, 14 let

Adam sice vyrůstal s rodiči, ale ti o něj nejevili zájem a on vyrůstal jako typické „dítě ulice“. Dopouštěl se násilné a majetkové trestné činnosti. Vzhledem k problémovému chování mu byla ve třinácti letech nařízena ústavní výchova a o měsíc později ochranná výchova. V průběhu útěků v páchání trestné činnosti především loupeží, krádeží a vloupání do bytů, pokračuje.

David, 15 let

David se narodil do partnerství, které bylo narušeno opakovanými pobyty otce ve vězení. V souvislosti s nevhodnou volbou kamarádů, kteří se dopouštějí trestné činnosti, se jeho chování ve dvanácti letech výrazně změnilo – začal se chovat agresivně a nerespektovat autority. V souvislosti s napadením spolužáka, kterému způsobil zlomeninu dolní části pažní kosti s pravděpodobnými trvalými následky mu byla nařízena ve třinácti letech ochranná výchova.

Tomáš, 15 let

Tomáš se předčasně narodil šestnáctileté matce jako její první dítě, takže byl zpočátku vychováván matkou matky. V deseti letech začal mít výchovné problémy. Postupně se začal dopouštět trestné činnosti a ve dvanácti letech mu byla nařízena ústavní výchova, ze které pravidelně utíká a v páchání majetkové a násilné trestné činnosti pokračuje.

Z uvedeného je zřejmé, že účastníky výzkumu jsou pouze chlapci, kteří se zřejmě projevují více násilně než dívky, a to především v tomto věkovém období. S dívkou, která by se projevovala podobným násilným způsobem v tomto věku, jsem se dosud nesetkala. S ohledem na věk účastníků není možno zvažovat stupeň dosaženého vzdělání, dokončují základní školu.

4. POPIS METODY

Jak je zřejmé již z popsaného charakteru uzavřeného oddělení Výchovného ústavu v Boleticích a z bezpečnostního režimu, který zde panuje, bylo pro mě velmi problematické strávit alespoň omezenou dobu s chlapci o samotě. Situace byla dále komplikována omezením témat, o kterých jsem s nimi mohla hovořit. Měla jsem se vyhnout veškerému rozhovoru o životě mimo zařízení. Neměla jsem s nimi mluvit o jejich rodinném prostředí, abych jim nezpůsobovala další bolest vzhledem k tomu, že se někteří již takto cítí osamělí, a také o jejich antisociálním chování, jejich motivech a pocitech, které takové jednání provázejí. Uvedená omezení byla kompenzována poskytnutím veškeré zdravotnické dokumentace konkrétních chlapců ze strany zařízení, ze které jsem čerpala všechny potřebné informace o jednotlivých účastnících výzkumu. Nevýhodou takového postupu je především skutečnost, že jsem nemohla ovlivnit charakter získaných údajů a ne vždy se mi podařilo shromáždit podobný typ informací u jednotlivých účastníků tak, abych měla dále možnost tyto údaje srovnat a zodpovědět výzkumné otázky.

S ohledem na uvedená omezení, kterým jsem musela ve výchovném ústavu čelit, jsem se rozhodla pozměnit svůj původní plán a zvolila jsem použití jedné z dostupných projektivních metod, tzv. Hand testu, který byl původně zkonstruovaný jako prostředek k predikci zjevného agresivního chování a také jako nástroj k měření nepřímé míry agrese považované za určitou připravenost, či dispozici jednat agresivním způsobem. Užití testu se postupně rozšířilo a v současné době je považován za jednu z pružných klinických pomůcek využitelných v různých oblastech, kromě jiného také ve forenzní a poradenské praxi. Smyslem použití této metody bylo zjistit, zda je sklon účastníků k agresivnímu jednání prokazatelně vyšší než u běžné populace tak, jak byl během standardizace metody zjištěn. K určení pravděpodobnosti hostilního, antisociálního jednání slouží tzv. acting out ratio (AOR), který je „*poměrem vyjadřujícím relativní váhu sociálně pozitivních kooperativních postojů oproti direktivním a agresivním*“ (Fridrich, Nociar, 1991, s. 35). U běžné dospělé populace je tento poměr zhruba 2,7 : 2,5 či spíše levostranný, oproti tomu u recidivistů a delikventů je více pravostranný. „*Interpretace AOR je následující: Čím více suma DIR+AGG převyšuje AFF+ DEP+COM, tím větší je pravděpodobné zjevné antisociální, agresivní vnímání.*“ (Fridrich, Nociar, 1991, s. 35) **Výhodou Hand testu** je především to, že jeho administrace trvá poměrně krátkou dobu – asi deset minut, což vyhovuje také klientům s poruchami pozornosti, kteří jsou těžko schopni soustředit se po delší dobu. Dále, v porovnání s jinými projektivními technikami využívá poměrně strukturované podněty, tj. zobrazení rukou v relativně neurčitých a nejednoznačných polohách, které vyžadují menší dávku představivosti. To však lze považovat i za jeho nevýhodu. Další jeho předností je

srozumitelné a nekomplikované zadání, které umožňuje vyšetřit i klienta s nižším intelektem. Jeho **limity** spočívají především ve způsobu interpretace získaných odpovědí, který i přes relativní jednoduchost testu vyžaduje určitou úroveň psychologické sofistikovanosti a zkušenosti. Dále je třeba si uvědomit, že test je citlivý na bezprostřední psychický stav konkrétního subjektu. Jeho výsledky také nelze přeceňovat při použití metody u klientů mladších osmnácti let, čehož jsem si vědoma, a výzkumnou otázku formulovanou jako porovnání přítomnosti tendence reagovat agresivně v běžné populaci a u účastníků výzkumu považuji spíše za orientační a okrajovou.

Ve Výchovném ústavu v Boleticích jsem tedy sbírala kvalitativní data tak, že jsem studovala zdravotnickou dokumentaci a činila si z ní výpisky. Součástí zdravotnické dokumentace byly především zprávy z psychologických vyšetření, zprávy etopedů a případně vychovatelů z různých výchovných zařízení, kterými konkrétní jedinec prošel. Každý z nich měl za sebou také diagnostický pobyt v dětském diagnostickém ústavu, ze kterého byly zprávy o jeho osobě a chování podrobnější. O trestné činnosti chlapců jsem se dozvíдалa buď z uvedených zpráv, nebo z rozhodnutí policie o nepřípustnosti trestního stíhání z důvodu nízkého věku, jehož součástí je také popis skutku, ze kterého je konkrétní jedinec podezříván. Informace o kriminálních projevech jedince bylo možné získat také z případných rozhodnutí soudu o nařízení ústavní či ochranné výchovy. Ve výjimečných případech byly součástí zdravotnické dokumentace také znalecké posudky z oboru psychiatrie a psychologie, které mají výhodu v tom, že jsou zde přesně uvedeny metody, které byly při diagnostikování klienta použity. Takto shromážděné údaje obsahovaly velké množství informací o chování dospívajícího a o jeho vývoji až do současné doby, popis jeho osobnostních charakteristik, ale ne vždy byla sebrána přiměřená rodinná anamnéza, která je však z pohledu zaměření této diplomové práce téměř zásadní.

Dalším zdrojem, ale pouze dílčích, informací byly rozhovory s jednotlivými účastníky, jejichž jádrem byla administrace výše uvedeného projektivního testu. Každý rozhovor jsem zahájila krátkým úvodem, ve kterém jsem se představila a shrnula důvody, kvůli kterým jsem s každým z účastníků chtěla osobně mluvit. Dále jsem ponechala prostor pro případné dotazy či se – metodou nestrukturovaného interview – rozvinul krátký „rozhovor“ na téma, které bylo zvoleno účastníkem výzkumu. Většina účastníků však byla spíše uzavřená a do rozhovoru se mnou se pouštěla jen omezeně. Následovala administrace testu, která zabrala průměrně deset, maximálně patnáct minut. Jednotlivé odpovědi respondentů jsem si řádně zaznamenávala. Po administraci testu jsme s účastníkem případně hovořili o testu, poté jsem rozhovor ukončila. Po každém takovém setkání, jsem si udělala stručné poznámky o svém pozorování respondenta v průběhu rozhovoru. Získaná data jsem následně vyhodnotila a interpretovala v souladu s příručkou k testu.

Všechna uvedeným způsobem získaná data týkající se jednoho klienta jsem zpracovala do kazuistiky. Zpracované případové studie mají stejnou strukturu, která umožňuje srovnání jednotlivých aspektů dosavadních životních zkušeností a osobnostních charakteristik účastníků. Struktura kazuistiky je tvořena následujícími oblastmi zájmu. Začíná rodinnou anamnézou, ve které jsou uvedeny dostupné informace o matce, otci a případných sourozencích. V případě, že ve zdravotnické dokumentaci byla zmínka o výchovném stylu v rodině, je zde rovněž uveden. Následuje popis výchovných problémů, a to jak ve škole tak i mimo ni, a trestné činnosti dítěte se zaměřením na trestnou činnost násilnou. V této souvislosti je uvedeno, kdy a z jakého důvodu byla nařízena ústavní a většinou také ochranná výchova. Následuje odstavec věnovaný osobnostním charakteristikám dospívajícího a jeho chování ve výchovném ústavu. Odděleně od tohoto textu je prezentováno vyhodnocení a interpretace Hand testu. Součástí údajů získaných Hand testem je stručný popis mého pozorování v průběhu rozhovoru. Takto zpracované kazuistiky byly dále vzájemně porovnávány. V rámci kapitoly Výsledky byly na základě získaných údajů zodpovězeny výzkumné otázky položené v úvodní části výzkumu.

5. PŘÍPADOVÉ STUDIE

V této kapitole empirické části uvedu ve zkratce, v závislosti na teoretické části této diplomové práce, jednotlivé aspekty v konkrétním životě jedince, sociálního či osobnostního charakteru, které mohly mít velký potenciál významně se podílet na jeho násilné trestné činnosti. Vzájemná interakce těchto faktorů vedla k agresivním projevům jednotlivých účastníků výzkumu. Poznatky jsou zpracovány jako případové studie, kasuistiky, které mají strukturu uvedenou v předchozí kapitole.

Štěpán, 13 let

Rodinná anamnéza:

Štěpán se narodil z třetího těhotenství třicetileté matky jako jediné dítě z manželství rodičů, kteří se z důvodu vzájemných konfliktů a hádek na žádost matky v jeho dvou letech rozvedli. Štěpán byl svěřen do péče matky a žil s ní a o tři roky starší nevlastní sestrou z matčina prvního manželství ve společné domácnosti. Matka má ukončené základní vzdělání a na výchovu syna zjevně nestačila. Byla v přístupu k němu velmi liberální a nedávala mu jasné hranice, ustupovala před jeho požadavky jako by byla v pozici slabšího. Otec, kterému bylo v době narození Štěpána 43 let, je vyučen jako zedník a má problémy s nadměrným užíváním alkoholu. Na výchově syna se příliš nepodílí, ale Štěpán po lepším vztahu s ním velmi touží. V rodině Štěpánovi nebylo poskytováno dostatečné citové zázemí. V současné době se k sobě Štěpánovi rodiče vrací, narodilo se jim další společné dítě. Zdá se, že Štěpán poté, co byl umístěn ve výchovném zařízení, na své dva sourozence žárlí, když oba žijí s rodiči ve společné domácnosti. V adaptační fázi se jen těžko vyrovnával se skutečností, že je v ústavu umístěn dlouhodobě. Manipuloval s matkou, aby skutečnost zvrátil. Vůči matce má spíše parazitující vztah.

Výchovné problémy a přijatá výchovná opatření:

Štěpán se začal projevovat agresivně již ve svých pěti letech. Na základě těchto projevů byl vyšetřen v pedagogicko-psychologické poradně a od sedmi let je v péči dětského psychiatra. Výchovné problémy se začaly výrazně stupňovat v deseti letech, když začal matce vulgárně nedávat a vyhrožovat jí zabitím. Podobně nevhodným způsobem se choval také k sestře. Začal kouřit, zřejmě má zkušenosti s alkoholem a čicháním toluenu. Odmítal se připravovat do školy a později tam i chodit. V sociálních kontaktech s vrstevníky je lehce ovlivnitelný, především však problémovými jedinci. Trestné činnosti majetkového a násilného charakteru se dopouštěl spolu se závadovou partou. Ve dvou případech se dopustil loupeže, když přepadl starší ženy a okradl je o peněženky. V té době mu bylo jedenáct a dvanáct let. Vzhledem k jeho nezvladatelnému agresivnímu chování ve

vztahu k matce, která má ze Štěpána strach, a sestře, záškoláctví a páchání trestné činnosti mu byla na žádost matky ve dvanácti letech nařízena ústavní výchova. Nejprve byl v dětském diagnostickém ústavu a od listopadu 2006 je umístěn ve Výchovném ústavu v Boleticích. Kontakty s rodiči stále udržuje, jezdí k nim především na víkendy, které tráví doma, aby se vyhnul recidivě.

Některé osobnostní charakteristiky a projevy chlapce ve výchovných zařízeních:

Štěpán je chlapec průměrně nadaný a velmi sociálně zdatný. Situace umí využívat ve svůj prospěch, dobře se v nich orientuje a za tímto účelem je schopen regulovat a ovládat své chování. Často se chová účelově a vyhýbá se otevřenému konfliktu s dospělými, ale za jejich zády se může dopouštět různých podvodů, lhaní a využívat další členy skupiny a navádět je k nevhodnému chování. Ve skupině je schopen si vytvořit silnou pozici. Některé jeho postoje ke slabším mohou být ponižující. Své jednání a jeho důsledky má tendenci bagatelizovat či vinu svaluje na druhé, případně se staví do pozice ukřivděného. Morální normy dosud nejsou upevněny a autoregulace je narušena. Běžnými pedagogickými přístupy je však jeho chování většinou zvládnutelné, v režimovém prostředí se normám dokáže přizpůsobit. Při vhodné motivaci je schopen využít svého vlivu k přerámování atmosféry ve skupině. Jedná se o chlapce osobnostně nezralého se sníženou odolností vůči zátěži a zvýšenou unavitelností a se schopností využívat situace a osoby ve svůj prospěch. Je chladnější vůči citům druhých, jeho schopnost empatie je omezena. Je citlivý především na negativní hodnocení druhých a do určité míry vztahovačný a egocentrický. Přes opačné vnější projevy je jeho sebevědomí a sebehodnocení sníženo. Vůči ostatním dětem ve skupině se projevuje rozporuplně – je schopen jim pomoci a být kamarádský, na druhou stranu je provokuje a ubližuje jim. V současném životě se necítí být spokojený a má tendenci idealizovat si dětství či unikat do fantazie. Je u něj patrná zvýšená dispozice a pohotovost k agresivním reakcím, především verbálním, a to ve formě provokací.

Vzhledem k řečenému byla u Štěpána diagnostikována porucha chování a je hodnocen jako osobnostně nezralý chlapec s narcistními osobnostními rysy a agresivními sklony, s průměrným nadáním.

Shrnutí:

Štěpánovo patologické chování lze přičítat především nevhodnému výchovnému působení matky a absenci otce jako pozitivního mužského vzoru. Kombinují se u něj některé kriminogenní faktory, které jsme zmínili v teoretické části, především konfliktní prostředí v senzitivním období, nedostatečné citové prostředí a zájem ze strany rodičů, který jde ruku v ruce s benevolentní a nedostatečnou výchovou. Na druhou stranu je třeba vidět, že v případě vhodného působení lze nastoupený vývoj korigovat žádoucím směrem.

HAND TEST:

Pozorování během vyšetření:

Zpočátku je nejistý, nervózní, mluví v infinitivech. Postupně projevuje větší zájem. Často si svou vlastní rukou zkouší polohu, která je na obrázku. Nechce na základě mého doptání doplňovat své odpovědi. V druhé polovině vyšetření odpovídal velmi rychle (kromě VII. tabule).

Interpretace:

Vztahy k lidem jsou ovládány spíše negativními tendencemi, pro které je charakteristické nerespektování druhých a jejich zájmů a práv – jsou vnímány jako bezvýznamné, ignorovány, případně mohou být až atakovány. Tyto tendence zároveň mohou být ovládány stereotypními postoji. Štěpán má snahu kontrolovat své prostředí, svět může vnímat jako soubor objektů, které je třeba uspořádávat a manipulovat, čehož je možné dosáhnout bez nějaké zvláštní vřelosti. Lidi vnímá spíše jako prostředky k něčemu. Přesto lze vzhledem k poměru mezi osobními a environmentálními odpověďmi (2:1) usuzovat na relativně větší psychologický zájem o interpersonální oblast. Projevuje menší snahu konstruktivně něčeho dosáhnout a jít si za svým cílem.

Jedná se spíše o „neurotickou“ osobnost se sníženým sebevědomím a vědomím vlastní hodnoty. Může mít těžkosti v adaptaci, přizpůsobení se prostředí a podmínkám. Má problémy se zvládáním nových a neobvyklých situací. V některých případech volí jednoduchou, „bezpečnou“ reakci na skutečnost, z čehož je možné usuzovat na to, že reálný kontakt s lidmi, objekty a myšlenkami pro něj může být traumatizující, těžký a neodměňující. To může vést až k částečnému zavrhování smysluplných a účinných životních rolí.

Podávané odpovědi jsou krátké, relativně stereotypní, z čehož lze usuzovat na organicitu. Vzhledem k jiným psychologickým vyšetřením, kde se tato hypotéza nepotvrdila, je možné dojít také k takovému závěru, že krátké, relativně stereotypní odpovědi mohly souviset spíše s nedůvěrou vůči mně. Počet odpovědí ukazuje na relativně přiměřenou psychologickou rezpozivitu na vnější podněty.

S ohledem na spíše jednostranný AOR, je u Štěpána třeba usuzovat na patrný sklon k zjevně antisociálnímu, agresivnímu chápání a otevřeným agresivním reakcím.

Pavel, 15 let

Rodinná anamnéza:

Pavel se narodil předčasně dvacetičtyřleté matce jako páté dítě v pořadí. Má celkem pět vlastních i polorodých sourozenců, kdy ani jedno z dětí není v péči matky. Děti většinou vyrůstají ve

výchovných zařízení. Rodiče o něj od počátku nejevili žádný zájem. Matka se s největší pravděpodobností živí prostitucí a otec byl opakovaně ve výkonu trestu, nejspíše pro majetkovou trestnou činnost. Nadměrně užívá alkohol a drogy. Proto byl Pavel předběžným opatřením soudu ve třech letech umístěn do dětského domova. Otec byl v té době ve vězení a matka jej svou nedostatečnou péčí přímo ohrožovala na zdraví. Oba dali s případnou adopcí Pavla souhlas, vůbec jej nekontaktují a pokračují v projevech naprostého nezájmu. Byt, ve kterém jsou oba rodiče hlášeni k trvalému pobytu, je ve zdevastovaném stavu a nelze jej užívat. Ani jeden z nich se zde nezdržuje, otec žije na ubytovně a matka v jiném bytě. Pavel do svých dvanácti let osmkrát změnil výchovné prostředí i kontakty s dospělými a dětmi. Byl opakovaně přemísťován z důvodu obtížné zvladatelnosti a vzhledem k jeho sklonu k agresivitě a vulgárnosti. Od tří let užívá a střídá deset různých psychofarmak.

Výchovné problémy a přijatá výchovná opatření:

Jak jsem již uvedla výše, Pavel má sklon na podněty reagovat agresivně a ve vztahu k autoritě je vzdorovitý a náladový. Jeho chování se však časem stupňuje, již v šesti letech se začal dopouštět krádeží i v rámci výchovného zařízení a choval se škodolibě k ostatním chovancům. Nerespektuje pravidla ústavu a často je překračuje, a to útěky, kouřením či vyhrožováním a napadáním ostatních. Ve třinácti letech mu byla soudem uložena ochranná výchova, a to především vzhledem k trestné činnosti, které se dopouštěl v době, kdy byl na útěku z výchovného zařízení. Ve dvanácti letech se spolu s dalšími čtyřmi nezletilými, jedním mladistvým a jedním dospělým pachatelem dopustili brutální vraždy, a to tak, že po předchozí vzájemné dohodě s dalšími vnikli přes odpor důchodkyně (* 1923) do jejího domku, s úmyslem odcizit zde nějaké peníze. Dostali tip, že by žena měla mít u sebe větší množství peněz. Přitom zatlačili důchodkyni dovnitř a fyzicky jí napadli údery pěstí a dlaní, bili jí paličkou na maso do hlavy a žádali na ní vydání finanční hotovosti. Během tohoto jednání hledali v domku peníze. Při hledání našli nůžky, kterými všichni začali opakovaně poškozenou bodat do krku (8 bodnořezných ran) a břicha. Odcizili v této souvislosti několik málo tisíc korun a poškozenou nechali v domku zraněnou v bezvědomí. V důsledku krvácení do mozku následně po delší době zemřela. Pavel se tohoto jednání spolu s ostatními dopustil v ten samý den, kdy utekl z dětského domova, a krátce nato se spolu s ostatními do ústavu vrátil. Dle svého tvrzení důchodkyni zabili proto, aby je nepoznala. Ze svého jednání byl následně velmi vyděšený, měl noční můry. Po medializaci případu mu ostatní chlapci začali šeptat „vrahu“ a jeho agresivní a afektivní reakce na sebemenší podněty se stala prudší a častější. Dostával se do ohrožení buď on, nebo osoby v okolí, ať už chlapci či dospělí. Na doporučení psychiatra byl na omezenou dobu převezen do Dětské psychiatrické léčebny Opařany. Dále se dopustil trestného činu vydírání tím, že ve skupině pod pohrůžkami násilí ale i samotným násilím, které spočívalo v kopání do obličeje, břicha a dalších částí

těla, nutil ostatní k provádění různých úsluh, a to kupování cigaret a pití, provádění masáží zad a rukou apod.

Některé osobnostní charakteristiky a projevy chlapce ve výchovných zařízeních:

Do současné doby byl Pavel opakovaně vyšetřován psychiatry a psychology. V souvislosti s popsanou trestnou činností na něj byl vypracován znalecký posudek z oboru psychiatrie a psychologie. U Pavla byla zjištěna nesocializovaná porucha chování, závažně disharmonický vývoj osobnosti směrem k sociopatii v popředí s hlubokou psychickou a hlavně emoční deprivací, kdy vlivem neuspokojeného hladovění po emoční saturaci se rozvinula maximální konzumnost s výraznou tendencí k manipulaci s okolím, kterou si saturuje touhou po moci. Sociální normy nemá osvojeny přiměřeně biologickému věku, nerozlišuje dostatečně, co je dobré a co zlé. Pro pocit sounáležitosti je schopen udělat cokoliv. Disharmonický vývoj osobnosti je doprovázen impulzivitou, nezdrženlivostí, disociálním chováním, emoční nestabilitou s pohotovostí k afektivní dráždivosti, rozladění a afektivní reaktivitě, s nízkou frustrační tolerancí a nedostatkem empatie. Vývoj je u Pavla ovlivněn také biologickou výbavou ve smyslu LMD, ale především hlubokou psychickou a hlavně emoční deprivací. Trpí škodlivým užíváním tabáku a organických rozpouštědel v rámci experimentů v partě. Co se týče intelektu, ten se pohybuje v pásmu dobré normy. Pavel má díky tomu k učení docela dobrý vztah, který je však narušován problémy v koncentraci pozornosti. Prožívá intrapsychickou tenzi a tenduje k hyperaktivitě a neklidu. Je u něj patrná zvýšená hladina úzkosti, neuroticita. Pavel často trpí depresivními rozladami spojenými především s pocitem opuštěnosti a osamělosti, a zaujímá negativistické postoje. Je málo odolný proti psychické zátěži a zvýšeně unavitelný. Často jsou u něj patrné pocity strádání, je zvýšeně afektivně reaktivní, impulsivní a má vyšší tendenci reagovat agresivně. Prožívá větší míru úzkosti a nemá vytvořenu základní důvěru k lidem. Neví, kam patří a čím je. Ve vztazích má spíše zmatek a jeho schopnost navazovat adekvátní mezilidské vztahy je narušena. V mladším věku měl velkou potřebu fyzického kontaktu a pozornosti. Má nízké sebevědomí, ztotožňuje se s úlohou černé ovce a zastává následující názor: „když si to o sobě myslím já, tak proč by si to nemysleli ostatní, tak proč bych se tak nechoval?!“. Minulost prožívá rozporuplně, konfliktně. Realitu má tendenci zkreslovat, uniká do fantazie či do nemoci. O spáchané vraždě odmítá mluvit, i když si na ní relativně často sám vzpomíná, a má tendenci zažité popřít. Pavel fyziognomií odpovídá fetálnímu alkoholovému syndromu.

Shrnutí:

Pavel byl po svém narození vystaven absolutnímu nezájmu jak ze strany matky, tak ze strany otce. Vzhledem k tomu a také k častým změnám ve výchovném prostředí neměl příležitost vytvořit si k některému člověku základní, emočně vřelý vztah. Nemá tak základní důvěru v lidi ani ve své

schopnosti a není schopen vytvářet adekvátní vztahy. Díky absolutnímu selhání pečujících osob si neosvojil ani žádoucí způsoby chování a společenské normy. Zatím se vyvíjí směrem k emočně oploštělému, účelovému a konzumnímu způsobu bytí.

HAND TEST:

Pozorování během vyšetření:

Chlapec působí velmi nenápadně až plaše. Má velmi dobře vyvinutou slovní zásobu a schopnost vyjadřovat se. Na karty reaguje relativně pohotově a dobrovolně produkuje velké množství odpovědí. V průběhu vyšetření třikrát odpovídal, že mu ruka připomíná chvat v karate – prý mu je ukazoval jeden z vychovatelů. Je možné, že nemají agresivní význam a jsou pro něj důležité z jiného důvodu.

Interpretace:

Chlapec produkoval spíše sociálně negativní odpovědi, které svědčí o nerespektování a ignoraci práv druhých, příp. o jejich přímém napadání. Projevuje silnou tendenci kontrolovat své prostředí a podmínky a vnímat svět a lidi účelově – jako soubor objektů, které je třeba uspořádávat a manipulovat. Lidi také vnímá jako prostředky k něčemu a není schopen adekvátně pociťovat meziosobní afekty jako je radost či smutek. Celkově se jeví antisociálně zaměřen – existuje u něj vysoká pravděpodobnost zjevného antisociálního, agresivního chápání světa s možností náhlé agrese v případě oslabení vědomé kontroly např. následkem únavy, alkoholu či drog (velmi výrazně levostranný AOR).

Jedná se suspektně o neurotickou osobnost s těžkostmi v adaptaci. Subjektivně prožívá pocity vlastní nedostačivosti či neadekvátnosti až pocity ohrožení celistvosti Já. Dá se u něj předpokládat zvýšená úzkostnost. Velmi vysoký zájem o interpersonální oblast, i přes jeho negativní zaměření, se zdá z velké části odžívat ve fantazii či jej lze přikládat nadměrnému zosobňování svého okolí oproti reálně existujícímu stavu. Spolu s antisociálním zaměřením se zdá být spojená zbytečná ztráta životní energie – kdy je vydáváno značné množství energie oproti žádnému výsledku s tím, že si tento rozpor chlapec uvědomuje a prožívá jej. Podobně se ukazuje plýtvání fyzickou energií v podmínkách zátěže. S řečeným také souvisí určitá neefektivnost v pracovních situacích a omezená schopnost rutinních činností a skutečností.

Milan, 15 let

Rodinná anamnéza:

Milan se narodil předčasně, v osmém měsíci rizikového těhotenství devatenáctileté matce. Ta vyrůstala v dětském domově a vzhledem k epileptickému onemocnění jí byl přiznán plný invalidní

důchod. O Milana nikdy nejevila zájem, nesnažila se mu zajistit ani základní podmínky k životu, především bydlení. Milana odkládala u známých a příbuzných. Později (asi od jeho 5 let) začala za tímto účelem využívat státní zařízení, různé léčebny apod. Milan rovněž navštěvoval zvláštní školu, ačkoliv pro to nebyl žádný důvod. Milanův otec se na výchově syna nepodílel, nadměrně užívá alkohol. Milan je typickým „dítětem ulice“. V době, kdy se o něj „starala“ matka, si mohl dělat co chtěl, nezajímal ji a její péče o něj byla nulová. Milan svou matku nerespektuje a neuznává ji. Nikdy neměl rodinné a citové zázemí. Od své matky utekl ve dvanácti letech ke známé, která se o něj však nemohla starat. Vzhledem k tomu, že k matce již nechtěl, bylo soudem rozhodnuto o jeho umístění do dětského domova.

Zdravotní komplikace:

V šesti letech Milana porazilo auto a přitom utrpěl zlomeninu bérce. Ve dvanácti letech prožil první epileptický záchvat. Vyšetřením EEG byly zjištěny drobné abnormality.

Výchovné problémy a přijatá výchovná opatření:

Milan začal kouřit již ve čtyřech letech. Od osmi let se spolu se svými mladšími bratřenci začal dopouštět drobných krádeží v obchodech, a to čokolád, bonbonů, cigaret, alkoholu, a loupeží, když starším ženám strhával řetízky z krku. Zhruba v této době také začal ve velké intenzitě čichat s bratřenci tolueu a pil alkohol – pivo, víno, vodku, podle toho, co bylo k dispozici. „Viděl to doma.“ Ve dvanácti letech začal kouřit marihuanu, zkusil extázi a několikrát si nechal píchnout pervitin. Zhruba do této doby dobře prospíval ve škole, ale poté nastal zvrat a do školy přestal chodit. Dopouštěl se krádeží a loupežných přepadení, pro které byl prověřován policií. Po nařízení ústavní výchovy z dětských domovů často utíkal a během útěků se dopouštěl další závažné majetkové a násilné trestné činnosti. Do výchovných zařízení se však opět dobrovolně vracel, protože neměl kam jít. Pro poruchy chování, agresivní projevy, vyhrožování sebevraždou a sebepoškození byl opakovaně hospitalizován v psychiatrické léčebně, naposledy v souvislosti se spácháním brutální vraždy, které se dopustil spolu s Pavlem a dalšími ve dvanácti letech tak, jak je popsáno v kazuistice č. 2. K tomuto svému chování má ambivalentní vztah – na jednu stranu se zdá, že se s tímto jednáním dosud nevyrovnal, událost se mu vrací v konfliktních a zlých snech, na druhou stranu o činu opakovaně lhal, při vyprávění o tom, jak byl celý od krve, se usmíval... Do Výchovného ústavu v Boleticích se dostal hned po otevření uzavřeného oddělení v září 2005.

Některé osobnostní charakteristiky a projevy chlapce ve výchovných zařízeních:

Milan je nejčastěji popisován jako chlapec s nesocializovanou poruchou chování, LMD a s jednoznačně asociálním vztahem ke společnosti. Projevuje se výrazně agresivně, od projevů

verbální agrese až po brachiální agresi vůči druhým. Kumulují se u něj všechny druhy antisociálního chování, typicky agresivita, rvačky, vydírání, násilnosti, neposlušnost, hrubost, krutost, útky, záškoláctví, vandalismus a krádeže. Jeho náhled na své chování je zachován, je však velmi významně obranně deformován. Je citově oploštělý s absencí vyšších citů, jejich nedostatečným rozvojem a diferenciací. Milana je třeba považovat za jedince velmi obtížně vzdělavatelného a vychovatelného – běžné výchovné prostředky jako odměna a trest na něj nemají valný účinek. Milan pohrdá běžnými společenskými normami, je lhostejný k okolí, ale i sobě – sebepoškozuje se a chová se výrazně sebedestruktivně, což spočívá např. v míře zneužívání různých škodlivých látek. Ve spojitosti s Milanem lze hovořit o absenci pozitivních zvyků, návyků a hodnot včetně morálních. Jeho hodnotová orientace je materiální, konzumní, jedná podle aktuální potřeby. Je impulzivní a nezdrženlivý. Má tendenci ke zkreslování skutečnosti, lhaní – je schopen lhát do očí, podvádět a nepřiznat pochybení. Intelektově se Milan pohybuje při dolní hranici pásma široké normy, susp. podezření na organické poškození mozku. Ve vztahu k lidem je nedůvěřivý, je výrazně citově deprivovaný a jeho sebevědomí a sebehodnocení je snižené. Následky déletrvající citové deprivace trvají do současné doby, i když se u něj někdy objeví přirozená infantilní snaha po větší pozornosti z okolí. Velmi obtížně snáší i drobný náznak výsměchu, pokud se snaží v něčem vyniknout. Má problémy navazovat adekvátní vrstevnické vztahy, ale pružně se adaptuje na skupinu závadových jedinců. Chová se většinou tiše a nenápadně. Má rád zvířata, kreslení a hru na piano. Prognosticky se Milan jeví velmi nejistě. Je sice vcelku tvárný a ochotný spolupracovat pod přímým vedením, avšak jakmile toto pomine, rychle se vrací ke svým normám chování. Je spíše introvertně laděný, je u něj prokazatelná zvýšená hladina úzkosti a intrapsychická tenze, neklid. Je výchovně a školsky zanedbaný.

Shrnutí:

Milan vyrůstal jako typické dítě ulice bez jakéhokoliv citového a rodinného zázemí a důsledného výchovného vedení. Nevytvořil si tak základní pozitivní zkušenost, není schopen navazovat adekvátní vztahy a prožívat hlubší emoce, ani si uvědomovat, co prožívají druzí lidé. Chová se velmi agresivně a bezohledně jak ve vztahu k ostatním lidem, tak k sobě samému. Kombinuje se u něj velké množství faktorů, které jsou ve vztahu k budoucí kriminální kariéře silně podpůrné, což komplikuje možnost jeho vývoj pozitivně usměrnit.

HAND TEST:

Pozorování během vyšetření:

Chlapec působil velmi plaše a takovým jemným dojmem. Během vyšetření spolupracoval, ale nebyla jsem s ním schopna navázat žádný bližší kontakt, choval se velmi rezervovaně.

Interpretace:

Susp. organicita. Chlapec podal velký počet a různorodé interpersonální odpovědi, což může vypovídat o míře vztahů k jiným lidem a o jeho dostatečném zájmu a variabilitě, příp. celkové citlivosti v interakci s jinými. Jsou zde zhruba ve stejném poměru zastoupeny jak sociálně pozitivní tak negativní tendence. Na druhou stranu vzhledem k velmi nízkému počtu tzv. environmentálních odpovědí se zdá, že tyto vztahy s jinými se spíše rozplývají ve fantazii. Chlapec také může nadměrně zosobňovat. Každé události přikládá vlastní emoční význam často v rozporu s objektivní skutečností.

Má potřebu získat ocenění a obdiv a stát se středem pozornosti, může mít sklon k egocentrismu. Má snahu něčeho dosáhnout, ale stanovuje si pro sebe cíle těžko dosažitelné nebo velmi vzdálené, s čímž může být spojeno mnoho napětí a námahy. Proto se zdá, že má aktualizovanou potřebu relaxace v psychologickém smyslu. Pro dosažení svého cíle spíše nevyužívá prostředky jako diskuse a rozhovor.

Zdá se, že pro chlapce může být reálný kontakt s lidmi, objekty a myšlenkami traumatizující, těžký nebo neodměňující, takže může smysluplné životní role částečně zavrhnout. Nemá těžkosti v adaptaci, má relativně velký adaptační potenciál. Nelze prokázat, že by měl tendenci ke zjevnému antisociálnímu, agresivnímu chápání a reagování (zcela vyrovnaný AOR).

Dušan, 15 let*Rodinná anamnéza:*

Dušan se narodil v době rozvodového řízení mezi rodiči. Manžel matky s největší pravděpodobností není jeho biologickým otcem, avšak své otcovství nepopřel. Dušan se narodil z pátého těhotenství dvacetipětileté matce jako její třetí dítě. Porod byl bez komplikací, ale Dušan po narození strávil několik dní na jednotce intenzivní péče. Do pěti let trpěl fibrilárními křečemi. V sedmi letech byl neurologicky vyšetřen bez patologického nálezu. Má dalších 5 sourozenců, 2 nevlastní bratry a 3 nevlastní sestry. Žil se svou matkou, jejím novým manželem a nezletilými sourozenci (Dušan je druhý nejstarší) v bytě 1. kategorie o velikosti 4+1. Byt je účelně zařízený a udržovaný v pořádku a čistotě. Nevlastní otec v jeho výchově působí velmi přísně a výchova matky je oproti tomu velmi nedůsledná, ochranná a všeomlouvající. Mohl si ve vztahu k ní diktovat požadavky a vymáhat splnění svých přání.

Výchovné problémy a přijatá výchovná opatření:

Dušan začal mít zhruba od svých devíti let výchovné problémy a dopouštěl se trestné činnosti. Matka si začala stěžovat na jeho chování - Dušan prý neposlouchá, ubližuje i mladším

sourozencům. Stížnosti se začaly hromadit i ze školy. Vzhledem ke svému intelektu byl Dušan zařazen do zvláštní školy. Časem se přestal připravovat na vyučování a poté i chodit do školy – přicházel a odcházel, jak se mu chtělo. Stupňovaly se jeho verbální a neverbální útoky vůči ostatním chlapcům a jeho agresivita. Vůči dospělým opakovaně užíval výhrůžky fyzickým napadením a slovní urážky. Často tedy fyzicky napadal ostatní chlapce, ve kterých vzbuzoval strach. Ve svých dvanácti a třinácti letech se začal soustavně dopouštět trestné činnosti – na svém kontě má rozsáhlou majetkovou a násilnou trestnou činnost – krádeže, loupeže, výtržnictví, poškozování cizí věci, vydírání. Trestné činnosti se dopouštěl ve skupině, ale měl tendenci být v ní nejlepší. S ohledem na záškoláctví a rozsáhlou trestnou činnost mu byla ve čtrnácti letech nařízena ústavní výchova a po několika měsících uložena též ochranná výchova. Předchozí opatření, která mu byla ukládána (jako dohled probačního úředníka), nepřinesla zamýšlené pozitivní účinky. Od března 2006 je umístěn ve Výchovném ústavu v Boleticích.

Některé osobnostní charakteristiky a projevy chlapce ve výchovných zařízeních:

Dušanova osobnost je popisována jako simplexní. Chová se regresivně, nezrale a egocentricky s projevy narcismu. Dílem je naivní, důvěřivý a lehce zneužitelný. Hůře se orientuje v realitě. Interpersonální vztahy jsou komplikovány hrubým prosazováním se, při kterém ignoruje či až útočí na práva druhých lidí. Je pro něj samozřejmostí v případě potřeby zalhat. Adekvátní sociální porozumění je u něj zcela narušeno. Velmi si zakládá na svém vzhledu, hlavně na svalnaté postavě. Vždy bývá upraven a něčím ozdoben. Je velmi oblíbený v dívčím kolektivu – dokáže být milý a ochotný, v některých případech se dokáže chovat velmi korektně a slušně. Jeho intelekt se pohybuje ve středu pásma lehké mentální retardace, ale je velmi šikovný a manuálně zručný, s pozitivním vztahem k práci. S ohledem na nižší intelekt pomaleji chápe a někdy je těžkopádný při vnímání a porozumění komunikaci. Bez jakéhokoliv emočního doprovodu a pocitů viny se doznává ke své trestné činnosti a jiným přestupkům. Má narušenou schopnost empatie. Pocity nejistoty a ztráty u něj nejsou neobvyklé. Je spíše citově labilní – od projevů lítosti (spíše však ve vztahu ke své osobě) ke zlosti, někdy se projevuje jako infantilně trucovitý. Samostatně není schopen sebenáhledu a regulace vlastního chování – sám několikrát uvedl, že se mu často stává, že není schopen ovládnout své jednání. Je netrpělivý a nedovede se dlouho soustředit. Problémové situace je schopen řešit pouze násilím a výbušností, agresivně reaguje na překážky a neváhá jít zkratkovitě přes ně, aniž by zvažoval důsledky takového svého počínání. Ve skupině zastává většinou vedoucí roli a je schopen ovlivnit chování skupiny. Mezi chlapci si svou pozici získává fyzickou agresí. Je u něj patrný vliv výchovného zanedbání a podnětové nedostačivosti rodinného prostředí. Na druhou stranu je chopen přijmout pozitivní funkční vztah s dospělým a lze stavět na jeho aktivních tendencích.

Dušanovo životní heslo:

Tanec, násilí, krádeže, kouření a fetování.

Shrnutí:

Dušan se narodil a v senzitivním období víceméně žil v konfliktním prostředí, které nakonec skončilo rozpadem manželství rodičů. Vyrůstal ve velké rodině. Obojí jsou charakteristiky svědčící spíše pro výchovné zanedbání. Později na něj matka a nevlastní otec působili nejednotným výchovným stylem. Vztahy s druhými lidmi navazuje spíše účelově, nebere ohledy na pocity a přání druhých. Opakovaně se dopouštěl velkého množství násilné a majetkové trestné činnosti.

HAND TEST:

Pozorování během vyšetření:

Dušan se byl během vyšetření jevil jako velmi sociálně zdatný – byl hodně komunikativní až koketní. Ochotně se mnou spolupracoval a na podněty reagoval relativně rychle. Vypadal, že ho testování zaujalo a bavilo.

Interpretace:

Jedná se nejspíše o neurotickou osobnost. Je relativně silně zaměřen na interpersonální oblast. Dokáže podávat různorodé odpovědi, což svědčí o jeho schopnosti reagovat v různých situacích různým způsobem, o jeho variabilitě zájmů a příp. citlivosti v interakci s jinými lidmi. Převažují však spíše sociálně negativní odpovědi, což může vypovídat o nerespektování či až atakování práv druhých lidí. Pro tuto hypotézu hovoří také další zjištění – diskuse či rozhovor pro něj nepředstavuje cíl sám o sobě a ani je nemá tendenci používat jako prostředky pro dosahování jiných cílů.

Je pro něj příznačná touha po kontrole. Svět může vnímat jako soubor objektů, které je třeba uspořádávat a manipulovat, aniž by k tomu využíval nějaké zvláštní vřelosti. Souvisí s tím také to, že lidi vnímá spíše jako prostředky, často se neúčastní na mezosobních afektech jako je radost nebo smutek.

V současné době má podle mého názoru aktualizovanou potřebu relaxace v psychologickém smyslu. Prožívá pocity vlastní psychické nedostatečnosti či inadekvátnosti. S tím souvisí i problémy v realizování různých záměrů a tendencí následkem prožívané vnitřní slabosti či vnějších zábran. Zjistila jsem u něj zvýšenou pravděpodobnost zjevného antisociálního či agresivního chápání a také reagování (levostranný AOR).

Vzhledem k obsahové analýze podaných odpovědí byly zjištěny ještě následující poznatky. V průběhu vyšetření se Dušan pokoušel (vědomě nebo alespoň částečně uvědomovaně) zabránit

odhalení některých psychologických rysů, tendencí nebo zážitků, které si plně nebo pouze zčásti uvědomuje. Kromě toho podal také jednu tzv. HOM odpověď s určitým homosexuálním obsahem, kterou často podávají homosexuálové nebo lidé s určitými heterosexuálními těžkostmi. Obecně se dá říci, že se jedná o vcelku spolehlivý indikátor buď regresivních nebo perverzních sexuálních sklonů (ať už latentních nebo manifestovaných). Pro bližší orientaci v této problematice je však třeba detailnější, cílené vyšetření a sejmutí sexuální anamnézy.

Adam, 14 let

Rodinná anamnéza:

Narodil se v družském poměru jako druhé dítě v pořadí. Má celkem tři sourozence – staršího a mladšího bratra a mladší sestru. Žil se svou matkou, otcem a sourozenci v bytě o velikosti 2+1. Otec je nezaměstnaný a matka na rodičovské dovolené. Rodiče výchovu Adama zanedbávají, chyby chlapce omlouvají a zjednodušují. Rodiče o chlapce sice jeví zájem, ale jejich spolupráce se školou či výchovným zařízením je velmi problematická - otec se k pedagogickým pracovníkům chová arogantně a vulgárně. Kromě výchovného zanedbání přichází v úvahu rovněž značná hereditární zátěž.

Výchovné problémy a přijatá výchovná opatření:

Adam rodiče příliš nerespektoval, utíkal z domova a jinak využíval benevolentnosti jejich výchovy. Stal se členem závadové party, měl velké množství neomluvené absence ve škole a začal se dopouštět trestné činnosti, ve které pokračoval i v době, kdy byl na útěku z výchovného zařízení, poté, co mu byla ve třinácti letech nařízena ústavní a následně také téhož roku ochranná výchova. Dopouštěl se především loupeží, krádeží a vloupání do bytů. Začal kouřit a experimentoval s marihuanou.

Některé osobnostní charakteristiky a projevy chlapce ve výchovném zařízení:

Adam je typickým „dítětem ulice“ a měl problémy s adaptací v režimovém zařízení. Nechtěl se zapojovat do činností skupiny a respektovat nastavená pravidla. Neměl pevně zafixovány základní hygienické, sociální a učební návyky, zřejmě vzhledem k velmi liberální výchově. Je svéhlavý a hodně živý, není zvyklý respektovat autority. Má chudou slovní zásobu (jak aktivní tak pasivní) a velké nedostatky ve většině vyučovacích předmětů, oproti tomu je nadměrně pohybově zdatný. V jeho chování je patrná velká míra účelovosti, kdy má především tendenci vzbudit soucit. Sám sebe vnímá jako oběť nepochopení ze strany okolí, nemá vytvořen náhled na své jednání – ten je zcela infantilní. Při řešení jeho výchovných problémů střídá bagatelizaci s arogancí. Celkově se často projevuje

infantilně, nezrale. Je patrná znatelná citová oploštělost, což může být také důsledkem emočně málo podnětného rodinného prostředí. Rovněž volní složky osobnosti a schopnost autoregulace jsou rozvinuty pouze minimálně. I přes prezentované nezdravě vysoké sebevědomí, pozérství a skrývání se za osobu otce, je sebevědomí a sebehodnocení signifikantně sníženo. Adam je téměř sociálně negramotný, v rámci běžných interakcí se snaží manipulovat a získat vůdčí pozici – je velmi zručný v používání takových instrumentů jako předstírané sebepoškozování, vydírání, vyhrožování, konfabulace apod. V jeho projevech jsou patrné výrazné sklony k parazitnímu způsobu života. Morální složka je pouze minimálně rozvinuta, pocity studu či viny jsou mu zcela cizí. Co se týče intelektu, aktuálně je na hranici pásma podprůměru a lehké mentální retardace, a především v jeho kresbě jsou zřetelné znaky organicity. Lze shrnout, že se jedná o osobnost simplexně strukturovanou, která není aktuálně schopná vyšších citů. Jednoznačně preferuje nátlakové a maladaptivní projevy chování. Celková prognóza jeho dalšího vývoje je dle psychologického vyšetření pravděpodobně velmi problematická.

Shrnutí:

Adam sice vyrůstal s rodiči a sourozenci, ale byl vychováván velmi benevolentně a liberálně. O tom svědčí i nedostatečné osvojení hygienických návyků. Jeho jednání bylo dlouhou dobu rodiči omlouváno. Dále je u něj patrná značná hereditární zátěž, spočívající kromě jiného v tendenci reagovat na podněty agresivně apod. Vzhledem ke značné citové zploštělosti lze usuzovat na emočně chudé výchovné prostředí.

HAND TEST:

Pozorování během vyšetření:

Chlapec mi stejně jako jeho některé odpovědi chvílemi připadal jako „duchem nepřítomný“, jakoby nerozuměl uspořádání situace. Někdy vypadal, jakoby se na obrázek ani nepodíval a jen říkal, co ho zrovna napadlo. Vypadal velmi nezaujatě a nepřítomně, přesto podal relativně velké množství odpovědí.

Interpretace:

Chlapec projevuje spíše psychologický zájem o neosobní oblast než o vztahy s lidmi. Může to být způsobeno nedostatky v rodinném zázemí. Pokud se jedná o vztahy s jinými lidmi, vykazuje spíše negativní vazby, pro které je charakteristické nerespektování druhých až atakování jejich práv. Těžko si zvyká a přizpůsobuje se novým situacím.

Jedná se spíše o neurotickou osobnost, která subjektivně prožívá pocity vlastní nedostačivosti a inadekvátnosti. Lze usuzovat na rigidní osobnost a na osobní prázdnotu. Jak již bylo řečeno výše,

chlapec má větší zájem o neosobní aspekty žití a práce, ale je pro něj příznačnější spíše než praktičnost prekompulzivita. Zároveň je však schopen konstruktivně něčeho dosáhnout – jedná se spíše o psychické úsilí, fyzická aktivita je v tomto případě pouze druhotná. Z výsledků je také patrné to, co bývá časté u dlouhodoběji hospitalizovaných pacientů, kteří za sebou mají opakované pokusy o útěk atd. – „nevítané“ vyvíjení fyzické aktivity.

Kromě výše uvedeného je u něj patrná určitá tendence k zjevnému antisociálnímu či agresivnímu chápání a reagování (slabě levostranný AOR).

David, 15 let

Rodinná anamnéza:

David se narodil z třetího těhotenství svobodné dvacetileté matce v řádném termínu. Otci v době jeho narození bylo osmnáct let a pro kázeňské problémy byl v dětství také umístěn do výchovného ústavu. V současné době je bez pracovního poměru, není hlášen na úřadu práce a údajně dováží a opravuje auta. Matka je rovněž bez pracovního poměru a žije ze sociálních dávek. Rodiče Davida se rozvedli, když mu byli tři roky. V současné době nejsou manželé, ale žijí ve společné domácnosti. Otec byl dříve uvězněn, po jeho návratu z výkonu trestu se Davidovi narodila o deset let mladší sestra. Rodina bydlí v bytě první kategorie o velikosti 2+1, který je řádně zařízen a udržován. Matka se snaží o děti a o chod domácnosti řádně pečovat. K oběma dětem má silný ochranný vztah. Jednání syna omlouvá, ve výchově je nedůsledná a rozmazlující. Otec se jako vychovatel spíše neprojevuje a Davidovi chybí kladný mužský vzor. Má velmi dobrý vztah ke svému dědovi.

Výchovné problémy a přijatá výchovná opatření:

Dle zpráv ze školy chodil David do školy včas a upravený. Prospěch měl však v řadě předmětů nedostatečný. V hodinách byl nesoustředěný a odmítal pracovat. Podobně nevladatelný byl také v době přestávek, kdy neposlušal napomenutí autority, choval se agresivně, opakovaně slovně a fyzicky napadal spolužáky. Ve dvanácti letech došlo k výraznému zvratu v Davidově chování a ten se začal projevovat silně agresivně k chlapcům i dívkám, ničil věci své i věci svých spolužáků. S ohledem na tyto skutečnosti absolvoval diagnostický pobyt v dětském diagnostickém ústavu. První trestné činnosti se David začal dopouštět v devíti letech v souvislosti s poškozováním cizích věcí. Od dvanácti let se trestné činnosti dopouští pravidelně, a to ve spolupachatelství ve skupině. Byla mu ukládána různá opatření, dohled probačního úředníka se u něj míjel účinkem. Ve dvanácti letech surově napadl spolužáka tak, že jej strhl na zem a způsobil mu zlomeninu dolního konce pažní kosti, která si vyžádala hospitalizaci. Je pravděpodobné, že toto zranění zanechá trvalé následky v podobě snížení

hybnosti v loketním kloubu, nebo v růstu končetiny. Spolužákovi neposkytl pomoc a z místa utekl. S ohledem na tyto projevy mu byla ve třinácti letech nařízena ochranná výchova a byl umístěn do Výchovného ústavu v Boleticích. Vzhledem k tomu, že patřil mezi nejproblémovější klienty, byl po roce a půl přemístěn na uzavřené oddělení zvané EPCHO pro děti s extrémními poruchami chování.

Některé osobnostní charakteristiky a projevy chlapce ve výchovném zařízení:

David je etopedem a psychologem popisován jako simplexní osobnost. Jeho intelektový výkon odpovídá hraničnímu pásmu s defektem. Davidovy vyjadřovací schopnosti jsou spíše jednoduché, má chudou slovní zásobu a občas používá agramatismy. Má rychlé pracovní tempo s rychlým nárůstem únavy, jsou u něj patrné impulsivní reakce. Jedná se o chlapce s výrazně zesílenými agresivními reakcemi, které nejsou bržděny autoregulačním mechanismem. Jedná plně ve vleku negativní emoce. Těžko zvládá zátěžové situace, na které často reaguje agresí, aniž by rozlišoval přiměřené prostředky násilí. Agresivní projevy však nejsou cílené, reaguje spíše z obranné pozice v případě, že se okolím cítí ohrožen. Prožívá velké vnitřní napětí, které ventiluje každodenním pošťuchováním. S ohledem na nízké IQ není schopen osvojit si pozitivní asertivní vzorce chování a s problémy domýšlí důsledky svého jednání. Nemá zvnitřněna morální pravidla, je spíše morálně oploštělý bez případných pocitů viny. Vzhledem k omlouvajícímu výchovnému stylu z rodiny je zvyklý své chyby svádět na druhé. Jeho osobnost lze popsat jako infantilní, sociálně nezdravou, má problém respektovat autoritu a podřizovat se režimu. V případě důsledného vnější tlaku je však schopen velmi dobře fungovat. Je lehce ambiciózní a lze jej střednědobě motivovat. Je emočně labilní s dispozicemi k úzkostnému prožívání, je vnitřně nejistý, má spíše nízkou sebedůvěru a oporu hledá v závadové skupině, ve které vyhledává osobní vzory. Má silnou potřebu identifikace a základním parametrem pro volbu vzoru jsou projevy agrese. Zároveň je pro něj důležité ocenění a přijetí autoritou. Celkové myšlení je těžkopádnější, je opřené především o názornost. Suspektně naznačená organicita.

Shrnutí:

David sice vyrůstal v prostředí, kde se mu matka snažila zajistit určité zázemí, ale jeho otec se výchově příliš nevěnoval, často byl po delší dobu mimo domov. Následně matka na Davidovu výchovu přestala stačit. Významným kriminogenním faktorem je zde rovněž trestná činnost otce a jeho výchovné problémy. Rovněž intelektově je David nedostačiv a lze o něm hovořit jako o simplexní osobnosti.

HAND TEST:

Pozorování během vyšetření:

Chlapec se zpočátku snažil spolupracovat, ale pak ho to zřejmě přestalo bavit nebo neudržel pozornost a začal podávat velmi jednoduché nebo vůbec žádné odpovědi. Měl velký problém s poslední, prázdnou kartou – velmi dlouho přemýšlel, jakou ruku by chtěl mít na obrázku.

Interpretace:

Chlapec má relativně zachovány vztahy k lidem a je schopen přizpůsobovat své reakce situacím, ve kterých se nachází. Na druhou stranu ale vykazuje jisté prototypové způsoby jednání, které jsou pro něj funkční a uspokojující a které částečně blokují tyto smysluplné a účinné životní role. Je pro něj příznačná touha získat něco, co je pro něj jen těžko dosažitelné či přímo nedosažitelné. Selhávání při dosahování takto stanovených cílů s sebou může přinášet přechodné depresivní nálady.

Vzhledem k nízkému počtu odpovědí, jejich jednoduchosti a stereotypii či úplnému selhání ve dvou případech lze usuzovat na organicitu a určitou nevšímavost vůči realitě, případně na antisociální sklony. Nelze ale usuzovat na otevřené agresivní sklony (zcela vyrovnaný AOR).

Chlapec také projevil mírný sklon k egocentrismu. V současné době má aktualizovanou potřebu získávat ocenění a obdiv.

Tomáš, 15 let

Rodinná anamnéza:

Tomáš se narodil předčasně patnáctileté matce jako její první dítě. S ohledem na její nízký věk byl nejprve v jednom roce svěřen do péče babičky, ale poté, co matka nabyla zletilosti, byl svěřen zpět do její výchovy. Biologickému otci bylo v době narození Tomáše devatenáct let. Na jeho výchově se nepodílel a ani o to neměl zájem, bylo mu vyměřeno výživné. Matka se později vdala a v současné době bydlí s manželem a se společnou dcerou, která je o tři roky mladší než Tomáš, v bytě o velikosti 2+1. Domácnost bytu je plně vybavena, je udržována v naprostém pořádku a čistotě. Tomáš nevlastního otce relativně uznává, stejně jako svou „vlastní“ sestru, problematické vztahy má však se čtyřmi nevlastními sourozenci ze strany otce, který se poté také oženil. Tomáš se často zmiňoval o tom, že má pocit, že jej matka asi nechtěla a neměla jej ráda, častěji se o něj starala babička. Výchova Tomáše byla nedůsledná a velmi liberální, v podstatě vyrůstal na ulici a dělal si, co chtěl. Matka sice měla zájem do jeho způsobu trávení volného času zasáhnout, ale Tomáš ji příliš nerespektoval, a tyto

zásahy proto neměly valný význam. Rodinné prostředí Tomáše tak bylo bezbřehé, odpouštějící, ustupující a bez pravidel. Vina za činy, kterých se Tomáš dopustil, byla svalována na okolí.

Výchovné problémy a přijatá výchovná opatření:

Vzhledem k tomu, že se Tomáš začal ke spolužákům i učitelům chovat hrubě a výbušně a učení téměř ignoroval, byl od čtvrté třídy přeřazen do zvláštní školy. Jeho školní prospěch byl velmi slabý, až nedostatečný. Od jedenácti let byl Tomáš projednáván pro záškoláctví, závadové chování a trestnou činnost, které se dle svého vyjádření dopouštěl proto, že mu matka lhala v tom, kdo je jeho pravý biologický otec. V souvislosti s pácháním trestné činnosti, šikanováním spolužáků a nerespektováním výchovné autority, byl v jeho dvanácti letech podán návrh na nařízení ústavní výchovy, kterému bylo vyhověno, a Tomáš byl umístěn do výchovného ústavu. Celkem prošel čtyřmi výchovnými ústavu, jedenkrát byl na diagnostickém pobytu v dětském diagnostickém ústavu a od svých čtrnácti let, poté co mu byla uložena ochranná výchova, byl umístěn do Výchovného ústavu v Boleticích. Tomáš utíkal ze všech předchozích výchovných ústavů, ve kterých byl umístěn, k různým členům rodiny. Je považován za „chronického útekáře“. Vždy, když byl na útěku z výchovného ústavu, se dopouštěl trestné činnosti, a to především krádeží čehokoliv, od peněz až po auta, a loupeže, které se měl dopustit tím, že poškozeného kopl pravou nohou do hlavy a po jeho pádu na zem v kopání pokračoval. Následně mu prohledal zadní kapsy kalhot a vzal mu peněženku se 100,- Kč. Poškozený při tomto útoku utrpěl zhmoždění bederní krajiny, otřes mozku a tržnou ránu na hlavě. Trestné činnosti se také dopouštěl ve spolupachatelství. Ve svých záznamech má rovněž informaci o tom, že měl spolužačku nutit k orálnímu sexu na veřejném místě. Ve třinácti letech byl hospitalizován na dětském psychiatrickém oddělení pro suicidální proklamace – chtěl skočit z okna a visel za jednu ruku z druhého patra. Také se sebepoškozoval sklem na hřbetu ruky.

Tomáš je velmi silný kuřák. Již od útlého dětství byl součástí drogové party. Nejprve čichal toluen, což zřejmě ovlivnilo jeho vzdělávací schopnosti. Má také zkušenosti s marihuanou, ale častěji užíval pervitin, který si aplikoval několikrát týdně podle příležitosti jeho sehnání. Onemocněl hepatitidou typu C. Jeho léčba byla zahájena v 15 letech a úspěšně dokončena v 16 letech.

Některé osobnostní charakteristiky a projevy chlapce ve výchovném zařízení:

Je hyperaktivní, má slabou vůli a naprosto nereálná očekávání vzhledem ke svým možnostem. Není schopen oddálit své uspokojení – pokud něco chce, musí to mít hned a nedokáže si to odříci. Za své jednání necítí odpovědnost a má problémy s přijetím trestu. Osoby ve svém okolí vnímá jako objekty ke splnění svých přání. Je zdatným citovým manipulátorem a přesvědčivým lhářem, je zcela nespolehlivý. Před skupinou se chová teatrálně a účelově, typicky tzv. frajerské chování, kterým zakrývá vnitřní nejistotu a strach, kterou transformuje do agrese. V individuálním

kontaktu je často plačtivý a zbabělý. Opakuje, co bych chtěl, a slibuje, že se polepší, ale toto prozatím nelze brát vážně – zatím „příliš zvyklý na volnost“. V psychologickém vyšetření byla rovněž naznačena depresivita, je vysilován vyrovnáváním se se svými krizemi a nesnázemi. Proti psychické zátěži je méně odolný a k různým podnětům zvýšeně dráždivý. Své dětství prožívá konfliktně, ale na rodinu (především babičku) je velmi citově vázán. Má problémy s podřizováním se autoritě a těžko se také podřizuje kolektivu. Je nevšímavý k nebezpečí, nezdrženlivý a má nevyzrálou emotivitu.

Shrnutí:

Tomáš se narodil nezletilé matce, která se o něj vzhledem k nízkému věku zpočátku nestarala. Výchovu převzala babička. Tomáš však nabyl přesvědčení, že o něj matka nestojí. Rodiče spolu nežijí, oba založili nové partnerské vztahy a Tomáš se ani u jednoho necítil jako doma. V raném věku se začaly projevovat výchovné problémy, které se postupně stupňovaly.

HAND TEST:

Pozorování během vyšetření:

Chlapec působil velmi mile a měl tendenci vystupovat rozumně a „dospěle“. Během testování velmi dobře spolupracoval a vypadal, že mu dělá dobře, když se mu někdo věnuje. Po vyšetření jsme měli ještě chvilku čas a tak mluvil o tom, jak se mu v Boleticích líbí a je fajn, že se mu věnuje tolik vychovatelů a psychologů. Zároveň mluvil o svých obavách ze změny prostředí, která ho po konci školního roku čekala.

Interpretace:

Z výsledků vyplývá velký zájem o interpersonální oblast, až vzbuzuje pochybnost, zda se nerozplývá ve fantazii. Zároveň nejsou dány příliš různorodé odpovědi, což může svědčit o stereotypních postojích, které jsou podporovány především sociálně negativními odpověďmi. Je pro něj příznačná tendence kontrolovat okolní svět – vnímá jej jako soubor objektů, které je třeba uspořádávat a manipulovat, k čemuž není třeba žádné zvláštní vřelosti. Tato charakteristika je doplněna tím, že jeho jednání má často antisociální důsledky. Trochu protikladně k řečenému se jeví to, že se u něj také častěji objevuje závislý postoj, kdy má tendenci se podřizovat druhým, aby získal jejich ochranu a starostlivost.

Chlapec má zároveň aktualizovanou potřebu relaxace v psychologickém smyslu. Jedná se spíše o neurotickou osobnost, která má problémy v realizaci různých záměrů a tendencí následkem subjektivně prožívané vnitřní slabosti nebo vnějších zábran. Má mírné pocity vlastní psychické nedostačivosti. Zároveň může prožívat rozpor mezi jím vydávaným množstvím energie a naproti tomu téměř žádným výsledkem. Trochu to svědčí o tzv. anxiózní (úzkostné) neuroticitě.

Zároveň se zdá, že tento chlapec nemusí být efektivní v pracovních situacích a nemusí být schopný rutinních činností. Má velmi zvýšenou tendenci k zjevnému antisociálnímu, agresivnímu chápání a reagování (velmi levostranný AOR).

6. VÝSLEDKY – ZODPOVĚZENÍ VÝZKUMNÝCH OTÁZEK

1. Lze najít podobné či dokonce shodné charakteristiky rodinného prostředí u dětí, které se alespoň jednou dopustily násilného trestného činu? Pokud ano, jaké?

Co se týče rodinného prostředí, ze kterého děti pocházejí, společným jmenovatelem je většinou citově chladné zázemí. Toto platí především pro Pavla a Milana, kteří si v průběhu raného dětství neměli možnost vytvořit citovou vazbu na jednoho vychovatele a získat tak základní důvěru v lidi a další život. Pavlova matka o syna nejevila vůbec žádný zájem, nechovala se k němu mateřsky a syn jí byl spolu s dalšími sourozenci po několika letech odejmut proto, že mu nebyla schopna zajistit uspokojení ani základních fyziologických potřeb. Podobně na tom byl Milan, jehož matka syna odkládala u známých a příbuzných, či v různých léčebných zařízeních tak, aby se vyhnula zodpovědnosti za jeho péči a nutnosti přizpůsobit si podle toho svůj život. S ohledem na to, že oba chlapci se jako jediní podíleli na nejzávažnějším násilném trestném činu, tedy vraždě, a zároveň mají ve svém životě podobného jmenovatele, kterým je neexistující rodinné a emoční zázemí, lze dle mého názoru vytvořit hypotézu, že pro následný pozitivní vývoj dítěte v souladu se společenskými normami je třeba zajistit odpovídající emočně bohaté rodinné zázemí, které má z tohoto pohledu naprosto nezastupitelný význam. Na podporu této hypotézy lze konstatovat, že v ostatních případech, kde nebyla situace týkající se rodinného zázemí tak extrémní, neměl následný vývoj dětí tak fatální následky.

Dalším významným faktorem, který se týká rodiny, je míra konfliktnosti tohoto prostředí. Především u Štěpána, Davida a Dušana došlo ve velmi raném věku k rozvodu rodičů, který byl s největší pravděpodobností provázen konflikty, hádky a rozpory. Dalším aspektem, který je s rozvodem spojen, je fakt, že rodiče se v této době více soustředí sami na sebe a věnují menší pozornost péči od dítěte a jeho výchově. Matky do jejich péče byli uvedeni chlapci svěření často byly ve své výchově liberální a benevolentní. Nedávaly jim jasné hranice. Později vzhledem k absenci mužské autority, která by se na jejich výchově spolupodílela jejich výchovu nezvládaly a chlapci ji „přerostli přes hlavu“. V případě Adama nebyla situace vyhrčená do takové míry, že by se rodiče rozcházeli, nic méně jeho výchovu zanedbávali, nevěnovali mu dostatečnou pozornost a chlapec v podstatě vyrůstal na ulici a dělal si co chtěl.

Podobně neutěšená byla situace u Tomáše, který se narodil matce extrémně nízkého věku. Vzhledem k této skutečnosti nebyla schopná se o syna řádně postarat, o jeho výchovu se střídali

s babičkou a chlap měl dojem, že matce na něm nezáleží a nemá ho ráda. Toto jistě nevypovídá o emočně vřelém prostředí. Zároveň byla takto nastavenou situací znesnadněna možnost chlapce vytvořit si nezastupitelný emoční vztah k jedné osobě, který je tak důležitý pro další žádoucí vývoj.

Celkově lze tedy shrnout, že společnými charakteristikami rodinného prostředí, ze kterého děti, které se dopustily alespoň jednoho násilného trestného činu pocházejí, je často emočně chladné ve většině případech také konfliktní. Často je narušena základní emoční vazba na jednu osobu, která se o výchovu dospívajícího dítěte stará. Nejčastějším výchovným stylem je liberální výchova, která umožňuje dítěti jednat tak, jak chce a nestanoví mu žádné hranice potřebné pro uvědomění si, že není možné mít vše hned, v době kdy chce. Liberální a benevolentní výchova často hraničí s nezájmem o dítě. Další společnou charakteristikou rodinného prostředí, ze kterého sledované děti pocházejí, je jeho nestrukturovanost a nepřehlednost. Pro další žádoucí vývoj však spolu se stanovením hranic tvoří základní potřeby dítěte.

Počet sourozenců, či věk rodičů se dále neukázal jako společná charakteristika dětí, nic méně nelze vyloučit jejich vliv na budoucí jednání dospívajících. Oba aspekty jsou však spojeny s mírou nezájmu, či neschopnosti se o dítě starat. V této otázce proto odkazují na předchozí odstavce.

2. Lze najít podobnosti v běžném chování dětí, které se alespoň v jednom případě dopustily násilného trestného činu, sociálních kontaktů s dospělými a vrstevníky? Pokud ano, jaké?

Pro všechny chlapce je shodné to, že se násilné trestné činnosti dopouštěli v závadové partě, jejíž se stali součástí. Toto je však typické pro kriminalitu dětí jakéhokoliv charakteru. Ve většině případů byli touto skupinou lehce ovlivnitelní, za vzory chování si často vybírali jedince projevující se s určitou mírou agrese. Někteří s chlapců především Dušan, či Adam měli zájem stát se vůdčí osobností této party, což však jak se ukázalo není podmínkou. Ve vrstevnických vztazích mají sledovaní jedinci tendenci projevovat se agresivně, v některých případech především u Pavla byla situace užití násilí vystupňovaná natolik, že nutil ostatní k provádění různých ponižujících úsluh. V některých případech, Dušan nebo Pavel byla patrný rovněž strach, který ve vrstevnících svých chování vzbuzovali, není výjimkou ani šikanování slabších, nebo mladších.

Co se týče vztahu chlapců k dospělým, tedy autoritám, většinou se u nich projevuje problém s jejich respektováním. Dle mého názoru tato skutečnost souvisí s převažujícím výchovným stylem v rodinném prostředí, kde se s pozitivní autoritou jen zřídka setkali. Vzhledem k neexistenci hranic a vytyčení mantinelů, ve kterých se při svých projevech mohou pohybovat a benevolentnost

výchovného přístupu je následně jakékoliv setkání s režimem a autoritou vnímáno negativně jako omezování volnosti a svobody. Někteří chlapci byli schopni jít do otevřené verbální agrese s dospělým (Pavel), jiní se otevřenému kontaktu s dospělým vyhýbali účelovým jednáním (Štěpán).

Společnou charakteristikou, ať už v sociálním kontaktu s vrstevníky, či s dospělými, je tendence manipulovat druhými, kteří jsou spíše než subjekty, objekty sloužící k dosažení vlastního cíle. Tímto jednáním jsou často ignorována v některých případech až atakována práva druhých. Vzhledem k přítomné emoční oploštělosti sledovaných dospívajících ke které se dostaneme v odpovědi na následující výzkumnou otázku, nebývají navazovány upřímné přátelské vztahy spojené se vzájemnou důvěrou a blízkostí.

3. Lze najít podobné či shodné osobnostní charakteristiky dětí, které se alespoň v jednom případě dopustily násilného trestného činu? Pokud ano, jaké?

Téměř všudypřítomnou charakteristiku, která se objevuje u všech sledovaných chlapců je nezralost osobnosti a její infantilní projevy. Toto zjištění je plně v souladu s další charakteristikou společnou všem sledovaným účastníkům, a to neschopností oddálit uspokojení aktuální potřeby na pozdější dobu a jednání pod vlivem aktuálně prožívaných afektů. Osobnosti klientů jsou rovněž pravidelně popisovány jako egocentrické, někdy s narcistickými rysy (Dušan) sledující sebe a vlastní potřeby. Na druhou stranu je však třeba v této souvislosti zvažovat, do jaké míry je zohledňováno přirozené sebestředné zaměření, o kterém jsem se zmiňovala v kapitole o základních specifikách vývojového období pubescence. Pro toto věkové období je zájem o sebe sama, o své prožívání, naprosto legitimní, a to vzhledem k probíhajícím změnám v kvalitě myšlení, tělesném vývoji a podobně. Dokáží si představit, že v daném případě je však tento egocentrismus vystupňovanější a to také vzhledem k účelovosti s jakou je kokolnímu prostředí a vztahům těmito dospívajícími přistupováno.

Další významnou charakteristikou se kterou se lze při popisu osobnosti a projevu konkrétního jedince setkat je emoční plochost a omezená či přímo vymizelá schopnost empatie, tedy vcítění se do pocitů druhého člověka. Domnívám se, že tato charakteristika v daném případě nepřekvapí. Těžko si lze představit, že by se násilně projevující jedinec vcíťoval do pocitů, které svým jednáním oběti způsobuje, aniž by od pokračování v takovém jednání nepřestal. Emoční oploštělost do značné míry souvisí s citově chudým rodinným prostředím, které jedinci neumožňuje uvedenou složku osobnosti náležitě rozvinout. Ruku v ruce s emoční plochostí jde absence či pouze nedostatečné rozvinutí

vyšších citů, které souvisí například s vnímáním krásna apod. Jako určitou výjimku lze s jistou mírou nadsázky považovat Milana, který má kladný vztah k hudbě a hraní na piano.

Zásadním aspektem, který se u většiny dospívajících vyskytoval byl spíše nižší intelekt. Pouze v několika málo výjimkách (Pavel, Štěpán) se intelektové schopnosti pohybovaly v pásmu průměru, v ostatních případech však byly na dolní hranici v pásmu široké normy či až v pásmu lehké mentální retardace. Tato zjištění jsou plně v souladu s teoretickou částí diplomové práce. V některých případech (Adam, Milan) bylo vlivem životního stylu, především nadměrného užívání alkoholu, či tvrdších drog naznačena rovněž suspektní organické poškození CNS. Nedostatečné intelektové schopnosti byly často umocněny jen málo podnětnou výchovou, v některých případech se dalo hovořit o podnětové zanedbanosti jedince.

V souladu s informacemi prezentovanými v teoretické části této diplomové práce se u všech klientů rovněž vyskytla velká impulzivita, tendence jednat prudce a neuváženě bez domýšlení následků takového jednání. Většina účastníků má sklon agresivně reagovat na různé podněty. Jen málo jsou rozvinuty autoregulační mechanismy, volní vlastnosti které by mohly působit jako filtr unáhlených reakcí. S touto problematikou okrajově souvisí schopnost přijmout za své jednání adekvátní následky, tedy chovat se zodpovědně. Většina dospívajících kteří byli sledováni, se takovým důsledkům snažila úmyslně vyhnout tím, že nemluvila pravdu či skutečnost jiným způsobem zkreslila, tedy například svalovala vinu na ostatní apod. Dle mého názoru je žádoucí v této oblasti intenzivně výchovně působit tak, aby si děti které se dopouštění činů se závažnými společenskými důsledky uvědomovaly všechny souvislosti s činem spojené a dokázaly případné takové následky přijmout a odčinit v souladu s úpravou obsaženou v platných právních předpisech a tak zvanou koncepcí restorativní justice.

I přes mocenské, násilné a suverénní projevy těchto dospívajících je v drtivé většině případů nedostatečně rozvinuto sebevědomí, které je neadekvátně nízké stejně jako sebehodnocení častým také bývá lhostejný vztah k sobě samému, který je zřejmý z životního stylu, především užívání různých škodlivých látek, a v některých případech také sebepoškozování (Milan, Adam), mající někdy spíše „pouze“ účelový charakter. Sebehodnocení, sebepojetí a potažmo také sebevědomí je dle poznatků vývojové psychologie v tomto věkovém období vystaveno významné reorganizaci v souvislosti s probíhajícími změnami v období pubescence. U těchto dospívajících má však tato problematika ještě další aspekt spočívající v tom, že často nezažívají pozitivní zpětné vazby ze svého blízkého okolí, především v raném dětském věku, ale ani později a nelze tak procesem zvnitřňováním

hodnocení důležitých osob dojít k adekvátnímu sebehodnocení a sebevědomí. Vnější projevy účastníků jsou tak často spíše ochranným mechanismem zaštiťujícím slabá místa.

Poslední společnou vlastností je nedostatečnost v morálním vývoji, v pocitech viny za spáchané jednání apod. Pokud mají sledovaní jedinci zvnitřněny nějaké normy chování, pak spíše ty, které jsou pro ně použitelné v jejich „přirozeném“ prostředí, tedy na ulici. Rovněž ve svých rodinách často nevidí pozitivní vzory, od kterých by se mohli morálnímu jednání naučit. S ohledem na uvedené, tedy nepřekvapí, že jsou v morálním vývoji opožděni.

4. Je u násilně se projevujících dětí prokazatelně vyšší tendence k agresivnímu, antisociálnímu reagování a jednání oproti běžné populaci?

S ohledem na výsledky získané vyhodnocením a interpretací použitého Hand testu nelze dojít k jednoznačnému tvrzení, že u násilně se projevujících jedinců existuje prokazatelně vyšší tendence a sklo agresivně reagovat. Ve dvou případech poměr mezi pozitivními a negativními odpověďmi zcela vyrovnaný, z toho v jednom případě zcela v souladu s poměrem prokázaným u běžné populace, ve druhém případě byly tyto hodnoty mírně zvýšeny. Ve dvou případech byl oproti tomu prokázán velmi výrazný sklon a pohotovost k otevřenému agresivnímu reagování a to u Pavla a u Tomáše. Nelze však jednoznačně tvrdit, že lze na základě závažnosti agresivního jednání, kterého se jedinec dopustil, dospět k závěru, že je u něj tendence takto reagovat přítomna. Jednání může být také výsledkem situačního nastavení apod. Nic méně jak již bylo uvedeno nelze tuto výzkumnou otázku a odpověď na ni přeceňovat.

7. DISKUSE

Smyslem empirické části této diplomové práce bylo jednak ilustrovat poznatky prezentované v teoretické části na malém vzorku účastníků výzkumu a jednak ověřit platnost těchto poznatků a míru jejich zastoupení v životních osudech jednotlivých dospívajících kteří se projevují násilně. Podobně jako je rozčleněna teoretická část, byly položeny také jednotlivé výzkumné otázky tak, aby pokryly jednotlivé trsy faktorů podílejících se na násilné kriminální „kariéře“ konkrétního jedince. Jednalo se především o zjištění významu rodiny, emočního zázemí, které je zde jednotlivci vytvářeno a výchovných stylů, kterými je na něj působeno. Další velkou oblastí byly sociální projevy takového jedince jeho vztahy s vrstevníky a dospělými, kteří nejsou členy jeho rodiny a závažnost sociálně patologického chování. Poslední velkou podskupinou, kterou je však nutno brát s určitou rezervou vzhledem k dosud neukončenému vývoji jedince, který je příznačný pro příslušné věkové období, jsou osobnostní charakteristiky jedince. Spíše ze zajímavosti byla mezi výzkumné otázky zařazena také poslední jejímž záměrem bylo zjistit zda lze mezi násilně se projevujícími mladými lidmi prokazatelně najít také větší sklon násilně se projevovat, bez ohledu na vnější sociální a situační prostředí.

Údaje pro kvalitativní výzkum byly jak již bylo uvedeno, získávány především ze zdravotnické dokumentace vedené ve Výchovném ústavu v Boleticích. Dokáží si však představit, že by byly další údaje získávány metodou polostrukturovaného rozhovoru ve kterém by byly zjišťovány takové charakteristiky, jako postoj ke svému násilnému jednání, přínosy které jsou jím získávány, představy o budoucím životě, či také aktuální potřeby, přání apod. Tímto postupem, který by bylo třeba ještě dále promyslet, by bylo možné jednak ovlivnit charakter získaných dat, s čímž jsem se musela ve svém výzkumu vypořádat, a také by bylo možné detailně se zaměřit na pouze určitý výsek životní reality jedince, například na jeho rodinu a výchovné vedení a tomuto věnovat celou práci. Takový postup by byl dle mého názoru velmi přínosný. Jak vyplynulo z diskuse nad výsledky výzkumu bylo by v této souvislosti možné podívat se detailněji na hypotézu o vztahu mezi chybějícím primárním emočním vztahem jedince na konkrétní osobu a mírou závažnosti jím páchané násilné trestné činnosti.

Výsledkem provedeného výzkumu bylo více méně potvrzení informací a poznatků prezentovaných v teoretické části. U všech sledovaných jedinců se v různé míře a koncentraci vyskytovaly různé faktory, které mají potenciál podílet se na násilných projevech jedince. Mám na mysli především faktory týkající se rodinného zázemí, tedy chybějící rodina, neúplná rodina, konfliktní prostředí v rodině, nízký věk rodičů, kriminální projevy jednotlivých členů rodiny, liberální výchovný styl. Z další oblasti počátek kriminální kariéry jedince, jeho životní styl, zneužívání různých

druhů návykových látek, členství v závadových partách, které tvoří určité gangy páchající trestnou činností, či některé z osobnostních charakteristik konkrétního jedince. Mezi takové vcelku logicky patří nižší intelekt, omezená míra empatie a celková emoční plochost, impulsivita a tendence k unáhleným reakcím, či celková nezralost osobnosti, která může být způsobena také citovou a podnětovou deprivací jedince.

Celkově lze tedy provedený výzkum hodnotit spíše jako jakousi ilustraci poznatků teoretické části, která je zcela zjevně jádrem celé práce. Zároveň jsou výsledky výzkumu obohacením a zajímavým zpestřením práce. Pro mě znamená příležitost konfrontovat se s prostředím, o kterém jsem si spíše představovala nebo četla. Zároveň jsem měla možnost poznat, alespoň v jednom z více zařízení, ve kterém s těmito dospívajícími pracují, intervenční postup. Tato skutečnost pro mě byla velkým rozčarováním a silným podnětem k zamyšlení. Uvědomila jsem si, že pro práci s takovými klienty je třeba nejenom velmi dobře znát tuto problematiku a životní okolnosti konkrétního jedince, ale také věnovat dostatečnou pozornost vytvoření efektivního metodického postupu jehož cílem je efektivně na tyto klienty působit tak, aby alespoň v některých případech byla jejich zvolená životní cesta změněna. Byla jsem velmi překvapena, že s těmito dětmi se zachází pouze prostřednictvím režimové terapie, jakkoliv si uvědomuji, že je u nich potřeba určitého řádu a pravidel zdůrazněna. Takový postup, který znemožňuje jednotlivým klientům mluvit o svých činech a o svém rodinném zázemí, jistě nelze považovat za správný a efektivní. Vhodnější by dle mého názoru bylo podrobit je systematické terapeutické práci, ve které by jim bylo umožněno bolestnou problematiku zpracovat, ačkoliv si uvědomuji, že ne všichni klienti jsou takové práce schopni vzhledem k nízkému intelektu a dalším charakteristikám. To jsem již ale trochu odbočila od tématu.

Domnívám se, že cíle, které jsem si v souvislosti s tímto výzkumem kladla, byly dosaženy, výzkumný vzorek považuji s ohledem na téma práce za relativně dostatečný. Jsou zde zastoupeni pachatelé různě závažné násilné trestné činnosti, od loupeží po vraždu, což je dle mého názoru spíše přínosem. Na druhou stranu je jistě zajímavé zaměřit se pouze na pachatele jednoho typu násilného trestného činu (například vraždy), což bylo mým původním záměrem, avšak s ohledem na komplikace při sběru dat, jsem od něj následně upustila. Jistým omezením výzkumného vzorku je, že všichni respondenti pocházejí z jednoho zařízení. Vzhledem k tomu, že výzkum nebyl koncipován tak, aby se získané údaje daly zobecnit a nebylo to ani jeho cílem, domnívám se, že to není příliš velkou komplikací. Rovněž bylo možné použít větší množství dotazníků, zaměřujících se například na způsob trávení volného času, přání jednotlivých klientů apod. Měla jsem toto v úmyslu, nic méně vzhledem k omezení témat, o kterých jsem mohla s klienty zařízení hovořit, jsem od uvedeného záměru ustoupila.

Na základě tohoto výzkumu a částečného zmapování některých životních osudů jedinců, kteří se dopouštějí násilné trestné činnosti, je možné vytvořit základní plán intervence a působení na konkrétní jednotlivce, který by zvyšoval možnost jejich nápravy. S ohledem na nízký věk dětí a oproti délce života, který mají nejspíše před sebou, je možné zmírnit důsledky dosavadního negativního vývoje, i když jistě nelze kompenzovat všechny nedostatky. Myslím si, že naučené způsoby jednání lze změnou způsobu uvažování a rozvojem osobnosti ovlivnit tak, že není nutné, aby nastoupená kriminální kariéra pokračovala. Zároveň si však uvědomuji, že míra úspěšnosti takového působení nebude příliš vysoká a nelze tak vytvářet příliš optimistické prognózy. Stejně tak jako se z větší části na sociálně patologickém chování podílí vlivy prostředí, ať už za ně považujeme zkušenosti z rodiny, s vrstevníky, ze školy, situační podmínky, tak se na něm podílí i některé osobnostní charakteristiky, které lze jen těžko měnit. V tomto vidím určité limity výchovného působení na konkrétního jedince. Následně by bylo zajímavé ověřit účinnost jednotlivých intervencí, podobným kvalitativním výzkumem, který by mohl jedince sledovat po delší dobu a umožnil by tak vyhodnotit úspěšnost uplatněných intervencí.

IV. NĚKOLIK SLOV NA ZÁVĚR...

V práci jsme se zabývali některými psychosociálními charakteristikami dětí, které se alespoň v jednom případě dopustily násilného trestného činu, mezi které řadíme především trestný čin loupeže, vraždy, úmyslného ublížení na zdraví apod. Nejprve jsme si vymezili základní pojmy, které jsou v diplomové práci pravidelně používány. Přiblížili jsme si specifika vývojového období pubescence, tedy vývojového období, které je z našeho pohledu zajímavé. Podívali jsme se především na biologické faktory, které období pubescence významně provázejí, a dále na vývoj na úrovni psychické i sociální. Tato kapitola mi sloužila především jako informační základna o „běžném“, standardním průběhu období dospívání v jeho počáteční fázi a rovněž jako odrazový můstek pro přiblížení některých odlišností ve vývoji delikventně se projevujících dospívajících. Následující dvě kapitoly jsou těžištěm celé práce. První z nich vychází z předpokladu, že delikventní projevy dětí jsou především výsledkem patogenního působení socializačních činitelů, mezi kterými zastává primární pozici rodina a její prvotní vliv na vývoj jedince. Vzhledem k tomu, že jedním ze specifíků kriminality páchané dětmi je její páchaní ve skupinách, a dále s ohledem na významnou roli vrstevníků v období pubescence, podívali jsme se také na socializační působení vrstevníků. Posledním socializačním činitelem, ke kterému jsme se stručně vyjádřili, je škola a její význam. Z poznatků, se kterými jsem se v průběhu psaní této práce seznámila, a ze svých omezených zkušeností, jsem došla k závěru, že působení uvedených faktorů je pro páchaní trestné činnosti zásadní. Na druhou stranu je ale třeba připomenout názor, který zastává např. Karel Netík (In Hučín, 2004, s. 25): *„malý zločinec nemusí být produktem rozvrácené rodiny, nýbrž rozvrácená rodina může být produktem malého zločince.“* Vzhledem k uvedenému bylo proto třeba rovněž uvést některé osobnostní charakteristiky, které se vyskytují častěji u delikventní populace oproti populaci, která se delikventně neprojevuje. V této souvislosti byly spíše shrnuty současné poznatky získané především empirickým zkoumáním. Teoretickou část uzavírá jiný pohled na tuto problematiku, a to z perspektivy právní úpravy s uvedením základních charakteristik soudního řízení, které se s nimi v případě objasnění jejich jednání vede. Poslední kapitolou, jejímž účelem je především pomoci vytvořit představu o zastoupení popsání jednání ve společnosti, je teoretická část práce uzavřena.

Pokud se jedná o empirickou část, byla pojednána spíše jako určitá ilustrace teoretické části. Z případových studií lze zjistit, že jednotlivé faktory v životě respondentů byly rozpoznány jako kriminogenní faktory v teoretické části, čímž byl v podstatě účel části naplněn. S podporou a znalostí teoretické části lze u některých charakteristik uvažovat také o mechanismech jejich působení a zohlednit rovněž vývojové hledisko apod.

Přes to, co jsem zde uvedla, si práce neklade za cíl obsáhnout veškerou rozsáhlost problematiky. Téma práce bylo zvoleno poměrně široce, čímž umožňovalo zaměřit pozornost jen na některé charakteristiky, které mě oslovily či mi připadaly jako zásadní. V průběhu sepisování práce mě však napadalo velké množství, které by bylo vhodné v práci uvést, ale nezbyl na ně dostatečný prostor. Ted' mě napadá např. problematika agrese a agresivity nebo přiblížení charakteristik některých etnik, které mají vzhledem ke svému kulturnímu dědictví blíže, např. větší orientací na přítomnost apod. Práce se rovněž ani okrajově nezabývala otázkou cílených intervencí za účelem omezit výskyt jevu ve společnosti a zároveň zkvalitnit život konkrétního jedince, kterého se páchání trestné činnosti týká. Nebyla zohledněna ani efektivnější prevence kriminality dětí a možnostmi realizace v naší společnosti apod. Tím není okruh možných témat ani zdaleka vyčerpán.

Na závěr bych chtěla shrnout, že práce je spíše ztělesněním mého pohledu na problematiku kriminality dětí, než prací, která by téma dostatečně vyčerpávajícím způsobem zpracovala.

V. POUŽITÁ LITERATURA

Arbuthnot, J., Gordon, D. A., Jurkovic, G. J. Personality. In Quay, H. C. *Handbook of Juvenile Delinquency*. New York: John Wiley & Sons, 1987. s. 139 – 183.

Borduin, Ch., M., Schaeffer, C. M. Violent Offending in Adolescence: Epidemiology, Correlates, Outcomes, and Treatment. In Gullota, T., P., Adams, G. R., Montemayor, R. *Delinquent Violent Youth: Theory and Interventions*. California: SAGE Publications, 1998. Vol. 9. s. 144 – 175.

Čermák, I. *Lidská agrese a její souvislosti*. 1.vydání. Ždár na Sázavou: Fakta, 1998. 204 s. ISBN 80-902614-1-8.

Erikson, E., H. *Dětství a společnost*. 1. vydání. Praha: Argo, 2002. 387 s. ISBN 80-7203-380-8.

Erikson, E., H. *Osm věků člověka*. Praha: Propsy, 1996.

Eysenck, H. J. *The Structure of Human Personality*. 2. vydání. London: Methuen & Co Ltd, 1960. 448 s.

Farrington, D. P. Individual, Family and Peer Factors in the Development of Delinquency. In Hollin, C. R., Howells, K. *Clinical Approaches to Working with Young Offenders*. New York: John Wiley & Sons, 1996. s. 21 – 56.

Ferjenčík, J. *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: jak zkoumat lidskou duši*. 1. vydání. Praha: Portál, 2000. 256 s. ISBN 80-7178-367-6.

Fojtová, A. Trestní odpovědnost mladistvých. *Právo a rodina*, červenec 2000a, vol. , č. 7, s. 11 – 15.

Fojtová, A. Ochranná výchova nedospělce. *Právo a rodina*, říjen 2000b, vol. , č. 10, s. 10 – 15.

Fonagy, P., Target, M. *Psychoanalytické teorie: perspektivy z pohledu vývojové psychopatologie*. 1. vydání. Praha: Portál, 2005. 400 s. ISBN 80-7178-993-3.

Fridrich, J., Nociar, A. *Test ruky: příručka*. 1. vydání. Bratislava: Psychodiagnostika, 1991.

Hendl, J. *Úvod do kvalitativního výzkumu*. 1. vydání. Praha: Karolinum, 1997. 243 s. ISBN 80-7184-549-3.

Hučín, J. Zavírat děti do vězení? *Psychologie dnes*, listopad 2004, vol. 10, č. 11, s. 24 – 25.

Chromý, J. Specifika trestní odpovědnosti mladistvých v zahraničí. *Právo a rodina*, leden 2005, vol. , č. 1, s. 13 – 17.

Janoušek, J. a kol. *Sociální psychologie*. 1. vydání. Praha: SPN, 1988. ISBN 14-683-88.

Jelínek, J. K trestní odpovědnosti mladistvých. *Kriminalistika*, únor 2005, vol. , č. 2, s. 125 – 131.

Jelínek, J., Melicharová, D. *Zákon o soudnictví ve věcech mládeže s poznámkami a judikaturou*. Praha: Linde, 2004. ISBN 80-7201-493-5.

Kacafírková, M. Několik poznámek k diskusi o snížení minimální věkové hranice trestní odpovědnosti v českém trestním právu. *Trestní právo*, březen 2002, **vol.** , č. 3, s. 21 – 22.

Kocourková, J., Hort, V. Vražedné jednání dětských a adolescenčních pachatelů. *Kriminalistický sborník*, 2005, č. 5, s. 28 – 29.

Kotásková, J. *Socializace a morální vývoj dítěte*. 1. vydání. Praha: Academia, 1987. 144 s.

Koudelková, A. *Psychologické otázky delikvence*. 1. vydání. Praha: Victoria Publishing, 1995. 118 s. ISBN 80-7187-022-6.

Koukolík, F., Drtilová, J. *Vzpoura deprivantů: nestvůry, nástroje, obrana*. Přepřacované vydání. Praha: Galén, 2006 (dotisk 2008). 327 s. ISBN 978-80-7262-410-2.

Kučera, P., Richter, M. Koncepčnost řešení dětské kriminality. *Trestní právo*, prosinec 2004, **vol.** , č. 12, s. 2 – 3.

Kuchta, J., Válková, H. *Základy kriminologie a trestní politiky*. 1. vydání. Praha: C.H. Beck, 2005. 658 s. ISBN 80-7179-813-4.

Langmeier, J., Krejčířová, D. *Vývojová psychologie*. 2. aktualizované vydání. Praha: Grada Publishing, 2006. 368 s. ISBN 80-247-1284-9.

Langmeier, J., Matějček, Z. *Psychická deprivace v dětství*. 3. doplněné vydání. Praha: Avicenum, 1974. 400 s. ISBN 08-049-74.

Levi, M. Violent Crime. In Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R. *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford:Oxford University Press, 1996. 1. vyd., s. 295 - 353.

Lovaš, L. Sociální psychologie násilí. In Výrost, J., Slaměník, I. *Aplikovaná sociální psychologie II*. 1. vydání. Praha: Grada Publishing, 2001. s. 171 – 191.

Macek, P. *Adolescence*. 2. upravené vydání. Praha: Portál, 2003. 144 s. ISBN 80-7178-747-7.

Macek, P., Štefánková, Z. Vztahy s rodiči a jejich souvislosti s citovou vazbou. In Macek, P. Lacinová, L. *Vztahy v dospívání*. Brno: Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny FSS MU, 2006, 1. vydání, s. 25 – 40.

Mašek, D. Nová právní úprava trestního soudnictví pro mládež. *Právo a rodina*, duben 2004, **vol.** , č. 4, s. 1 – 7.

Matějček, Z. *Dítě a rodina v psychologickém poradenství*. 1. vydání. Praha: SPN, 1992. 223 s. ISBN 80-04-25236-2.

Matějček, Z. *O rodině vlastní, nevlastní a náhradní*. Praha: Portál, 1994. 99 s. ISBN 80-85282-83-6.

Matějček, Z., Dytrych, Z. *Děti, rodina a stres*. 1. vydání. Praha: Galén, 1994. 214 s. ISBN 80-85824-06-X.

Matějček, Z., Bubleová, V., Kovařík, J. *Pozdní následky psychické deprivace a subdeprivace*. 1. vydání. Praha: PCP, 1997. 70 s. ISBN 80-85121-89-1.

Matiaško, M. K otázce věkové hranice trestní odpovědnosti. Realita a mystifikace. *Trestněprávní revue*, červenec 2008, vol. 7, č. 7, s. 214 – 221.

Matoušek, O., Kroftová, A. *Mládež a delikvence*. 2. aktualizované vydání. Praha: Portál, 2003. 344 s. ISBN 80-7178-771-X.

McWhirter, J., J. a kol. *At-Risk Youth. A Comprehensive Response: for counselors, teachers, psychologists, and human service Professional*. 2nd edition. California: Pacific Grove, 1998. 363 s. ISBN 0-534-34580-8.

Miovský, M. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. 1. vydání. Praha: Grada Publishing, 2006. 332 s. ISBN 80-247-13-62-4.

Morash, M. Gang, Groups, And Delinquency. *The British Journal of Criminology*, říjen 1983, vol. 23, č. 4, s. 309 – 335.

Nakonečný, M. *Sociální psychologie*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1970. ISBN 25-067-70.

Netík, K. Kriminální agresor. In: Bulletin ŘS SNV ČR, 1991, 1.

Piaget, J., Inhelderová, B. *Psychologie dítěte*. 3. vydání. Praha: Portál, 2001. 143 s. ISBN 80-7178-608-X.

Podaná, Z. Delikvence mládeže a rodinné zázemí. In Večerka, K. *Společenské podmínky vzniku sociálních deviací (Sborník příspěvků ze semináře sekce sociální patologie MČSS)*. Praha: Masarykova česká sociologická společnost, sekce sociální patologie, 2007. s. 59 – 66.

Pöthe, P. Vnitřní hranice dětských zločinců. *Psychologie dnes*, listopad 2004, vol. 10, č. 11, s. 17 – 19.

Quay, H. C. Intelligence. In Quay, H. C. *Handbook of Juvenile Delinquency*. New York: John Wiley & Sons, 1987. s. 106 – 117.

Raditsch, F. Kriminalita dětí a mládeže v ČR v letech 2000 – 2004 z pohledu statistik Policie ČR a v širším kontextu. *Policista*, červen 2005, č. 6.

Seydlitz, R., Jenkins, P. The Influence of Families, Friends, Schools, and Community on Delinquent Behavior. In Gullota, T., P., Adams, G. R., Montemayor, R. *Delinquent Violent Youth: Theory and Interventions*. California: SAGE Publications, 1998. Vol. 9. s. 53 – 98.

Snyder, J., Patterson, G., R. Family Interaction and Delinquent Behavior. In Quay, H., C. *Handbook of Juvenile Delinquency*. New York: John Wiley & Sons, 1987. s. 216 – 244.

Sotolář, A. Výkon rozhodnutí ve věcech trestně neodpovědných dětí podle hlavy třetí zákona o soudnictví ve věcech mládeže. *Trestněprávní revue*, červenec 2008, vol. 7, č. 7, s. 203 – 208.

Sotolář, A. K probačnímu dohledu nad mladistvými a dětmi mladšími patnácti let. *Trestněprávní revue*, prosinec 2004, vol. 3, č. 12, s. 356 – 357.

Svodoba, M., Krejčířová, D., Vágnerová M. *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. 1. vydání. Praha: Portál, 2001. 792 s. ISBN 80-7178-545-8.

Šámal, P. K soudnictví ve věcech mládeže. *Trestněprávní revue*, září 2003, vol. 2, č. 9, s. 281 – 282.

Širůček, J., Širůčková, M. Vývoj a zkoumání vrstevnických vztahů. In Macek, P., Lacinová, L. *Vztahy v dospívání*. Brno: Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny FSS MU, 2006, 1. vydání, s. 41 – 68.

Thornberry, T. P., Krohn, M. D., Lizotte, A. J., Chard-Wierschem, D. The Role of Juvenile Gangs In Facilitating Delinquent Behavior. *Journal of Research In Crime And Delinquency*, únor 1993, vol. 30, č. 1, s. 55 – 87.

Vacek, P. *Morální vývoj v psychologických a pedagogických souvislostech*. 2. vydání. Hradec Králové: Gaudeamus, 2002. 121 s. ISBN 80-7041-101-5.

Vágnerová, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. 3. rozšířené a přepracované vydání. Praha: Portál, 2004. 872 s. ISBN 80-7178-802-3.

Vágnerová, M. *Vývojová psychologie: dětství, dospělost, stáří*. 1. vydání. Praha: Portál, 2000. 528 s. ISBN 80-7178-308-0.

Vágnerová, M. *Psychologie problémového dítěte školního věku*. 1. vydání. Praha: Karolinum, 1997. 170 s. ISBN 80-7184-488-8.

Válková, H., Sotolář, A. Čin jinak trestný a možné reakce na něj v systému soudnictví ve věcech mládeže. *Trestněprávní revue*, červenec 2004, vol. 3, č. 7, s. 197 – 203.

Večerka et al. *Mladiství pachatelé na prahu tisíciletí*. 1. vydání. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2004. 128 s. ISBN 80-7338-033-1.

Vymětal, J. *Úzkost a strach u dětí: jak jim předcházet a jak je překonávat*. 1. vydání. Praha: Portál, 2004. 184 s. ISBN 80-7178-830-9.

Výrost, J., Slaměník, I. *Sociální psychologie*. 2. přepracované a rozšířené vydání. Praha: Grada Publishing, 2008. 408 s. ISBN 978-80-247-1428-8.

Zákon č. 218/2003 Sb., o odpovědnosti mládeže za protiprávní činy a o soudnictví ve věcech mládeže a o změně některých zákonů (zákon o soudnictví ve věcech mládeže).

Zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon.

Zezulová, J., Růžička, M. Aktuální problémy zákona č. 218/2003 Sb., o soudnictví ve věcech mládeže. *Státní zastupitelství*, 2005, vol. , č. 7 – 8, s. 6 – 15.